

Laki László – Szabó Andrea: Mi lehet a magyar fiatalok demokráciaszkepszise mögött?

Az alábbi tanulmány a magyar újkapitalizmus „demokráciájának” elmúlt 25 éves tapasztalatait, következményeit, eredményeit mutatja be a fiatalok, kitüntetetten a nappali tagozatos egyetemi és főiskolai hallgatók attitűdjeire támaszkodva.

Rápillantva az alábbi táblázat adataira talán az Olvasó is – a kutatókhoz hasonlóan – meglepődik, vagy, ha már meglepődni sem tud, legalább eltöpreng a válaszok azon megoszlásán, mely szerint a magyar fiatalok a „szocialista-kapitalista” rendszerváltás után mintegy negyedszázaddal meglehetősen tartózkodóan, sőt szkeptikusan vélekednek a „demokrácia” nagyszerűségéről.

1. táblázat.

A fiatalok vélekedése a demokrácia, a diktatúra és a kiszolgáltatottság viszonylatában három kijelentés mérlegelése alapján a 2008-ban, 2011-ben és 2013-ban (százalékban)

E kijelentések közül melyik áll legközelebb az Ön véleményéhez?	2008 országos reprezent. minta	2008 orsz. reprezent. egyetem-főiskola	2008 orsz. reprezent. munkanélküli	2011/2012 egyetem-főiskola	2013 egyetem-főiskola
A demokrácia minden más politikai rendszernél jobb.	48	55	39	39	42
Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer.	16	19	14	33	23
A hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik.	36	26	47	28	29
A mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne****	---	---	---	---	6

Források: Ifjúság2008. Aktív Fiatalok Magyarországon 2011–2012. Aktív Fiatalok Magyarországon 2013.⁷

****Csak az Aktív Fiatalok Magyarországon 2013-as hullámában kérdezve.

A vizsgálatok alapján a megkérdezett fiataloknak csupán a fele (48%) értett egyet azzal az állítással, hogy „a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb”, míg a másik felének többsége (36%) úgy gondolta, hogy „a hozzám hasonló emberek számára az egyik politikai rendszer olyan, mint bármelyik másik”. A további nem lebecsülendő arányuk (16%) arra a közel sem megnyugtató álláspontra helyezkedett, mely szerint „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer”. Legalább ennyire elgondolkodtató, netán nyugtalanító az a trend, hogy az első adatfelvételhez képest napjainkig egyfelől csökkent a „demokráciában hívők” aránya – a 2008-as nem túl magas szint (48%) néhány év alatt 39–42 százalékra apadt – ezzel szemben léptékekkel nőtt a „demokrácia-szeptikusok” tömege. Köztük elsősorban is azoké, akik szerint „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer”, illetve azoké, akik már egyértelműen úgy vélekednek, hogy „a mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne”, ugyanis ezek együttes súlya 2008-as 16%-ról napjainkig nagyjából megduplázódott (29–33%).

Másfelől figyelmet érdemel az is, hogy a jelzett irányzat a legiskolázottabb, az iskolarendszerben a leg hosszabb időt eltöltő egyetemisták és főiskolás fiatalok körében is hasonlóan markáns jeget mutat, hiszen amíg a 2008-as felvétel idején messze a felsőoktatásban résztvevők között volt a legmagasabb (55%) azok aránya, akik szerint „a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb”, addig néhány évvel később már csupán mintegy kétötödük (39–42%) vélekedett így. Ez utóbbi olyan alacsony véleménybeli „demokrácia-támogatottságot” mutat, mint amelyet a 2008-as vizsgálat során a 15–29 éves fiatalok egyik legkiszolgáltatottabb csoportja, a munkanélküliek képviseltek (39%) a demokrácia irányába.

7. A kutatások módszertanáról részletesen lásd: RONA–SZABÓ 2012 és SZABÓ A. 2014 jelen kötetben.

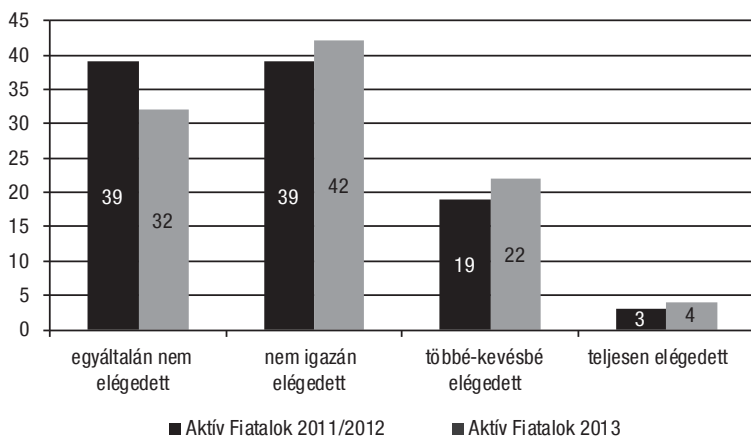
Ezzel párhuzamosan az egyetemi és a főiskolai hallgatók körében is léptékekkel nőtt a „demokrácia-szkeptikusok” súlya, méghozzá kizárólag azoké, akik úgy gondolják, hogy „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer” (23%), illetve, hogy „a mai magyarországi helyzet annyira rossz, hogy a diktatúra jobb lenne” (6%).

Megkerülhetetlen tehát az a kérdés, hogy vajon mi lehet e trend mögött? Vajon a magyar fiatalok, köztük a jövődöntő értelmiségének nagyobb hányada – hangsúlyosabban: a következő évtizedek politikai, kulturális, gazdasági és tudományos elitje – miért vélekedik fenntartásokkal, netán szkeptikusan a társadalom „demokratikus berendezkedéséről”, és miért ennyire megértő, esetenként nem csupán megengedő, de egyenesen támogató a „diktatúra” kérdésében?

Különösen annak fényében fontosak ezek a kérdések, mert a magyar egyetemisták és főiskolások háromnegyede vagy teljesen vagy inkább elégedetlen a „létező demokrácia” működésével.

1. ábra.

Mennyire vagy elégedett a demokrácia működésével? 1-től 4-ig terjedő skála átlagai
(1=egyáltalán nem elégedett, 4=nagyon elégedett)

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2011/2012 és Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013. Saját számítás.⁸

Annál is kevésbé megkerülhető a probléma, mert a rendszerváltó politikai elit hivatalos felfogása szerint a „szocialista-kapitalista” rendszerváltás – egyebek közt – nem volt más, mint az „egypárti diktatúráról” a „többpártrendszerű demokráciára” való áttérés, kiemelve e diktatúra (államszocializmus) „totalitárius” jellegét. Még akkor is magyarázatot kíván a magyar fiatalok demokrácia-szkepsze és sokak megértő, netán támogató vélekedése a „diktatúra” irányába, ha propagandisztikus túlzásnak minősítenénk, hogy a rendszerváltás során valóban egy „totalitárius” berendezkedésről tértünk volna át a „demokráciára” – a rendszerváltáskor a „puha diktatúra” megnevezés divott. Az elmúlt, mintegy két évtizedben vitathatatlanul kialakult egy demokratikus intézményrendszer, számos párttal, a hatalmi ágak szétválasztásával és alkotmánybíróssággal, több demokratikus országgyűlési és önkormányzati választásra is sor került, valamint számos többpárti koalíció kezdte meg és töltötte ki négyéves kormányzási ciklusát.

Más megközelítésben feltéve a kérdést: miként lehet az, hogy ami a rendszerváltás előtt alapvető politikai törekvésnek, a rendszerváltás során magától értetődőnek, egyértelműnek és vitathatatlanak tűnt, és hivatalosan ma is az – „a demokrácia minden más politikai rendszernél jobb” –, az új magyar demokrácia kikiáltását követő évtizedekben (és már a demokratikus értékeket valló Európai Unió tagjaként) a fiatalok, köztük az egyetemi-főiskolai hallgatók többsége számára már nem is olyan kézenfekvő, egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen? Sőt!

8. Forrás: <http://aktivfiatalok.hu/wp-content/uploads/2013/07/Gyorsjelent%C3%A9sv.pdf>. Utolsó letöltés: 2013. november 1.

Miután évtizedekre visszanyúló kutatásainkra alapozva bizton állíthatjuk, hogy a jelzett irányzat nem valami véletlen vagy félreértés terméke, nem írható egyszerűen egy, az iskolapadot hosszan koptató, de onnan felkészületlenül kikerülő, elkényeztetett, bulizó stb. generáció számlájára, nem tekinthető az „autokrata” és/vagy „paternalista” rendszerek iránti nosztalgiát megjelenítő „magyar alkát” posztmodern reinkarnációjának, talán nem érdektelen a problémát több szempontból is megvizsgálni. A továbbiakban e kérdéskör néhány, általunk fontosnak tartott, összefüggésével foglalkozunk.

SZOCIALIZÁCIÓ-ÉRTÉKKÖZVETÍTÉS

A vázoltak kapcsán nyilván sokaknak legelőször is az iskolák fognak eszébe jutni, kérdezvén, hogy vajon mit tanulhatnak-tanulhattak a fiatalok a politikai berendezkedésekről, jelesül a „demokráciáról” és a „diktatúráról” a tanulásaik során? Vajon milyen, a „demokrácia” iránt elkötelezett iskoláik és tanáraik lehetnek, ha még azt sem „tudják” a tíz-tizenhat éves iskoláztatáson átesett ifjak – ami évszázadok óta megkérdőjelezhetetlen az európai kultúrában –, hogy a demokrácia „jobb” a diktatúránál? Vajon mi zajlik abban az intézményrendszerben, amelynek evidens feladata az értékközvetítés, kiváltképpen olyan értéké, mint a „demokrácia”, hiszen meglehetősen abszurd lenne, ha egy „demokratikusan berendezkedett” országban nem a demokráciáról szóló ismeretek, eljárások, hagyományok stb. generációs átörökítése képezné a hivatalos politikai szocializáció tartalmát.⁹

A kérdések megalapozottságához aligha férhet kétség, ugyanis a kutatók már a nyolcvanas évek második felében leírták a „szocialista” rendszer politikai értékközvetítésének sajátosságait, így elvárható és feltételezhető, hogy a „kommunista diktatúráról” a „demokráciára” való áttérést követő években kiépül ennek ellentettje, vagyis egy „demokratikus politikai szocializációs” szisztéma, melyben az iskolára is fontos szerep hárul. Elvárható, hiszen a kutatások abból indultak ki, hogy a diktatórikus viszonyok között zajló szocializáció a szocialista rendszer következménye és konstitutív eleme, így a rendszer logikájának megfelelően működik (SZABÓ A.–KERN 2010).

Ennek egyik sajátosságaként azt a szándékolt célt emelték ki, melytől egypárti működtetői azt remélték, hogy a fiatal generációkkal sikerül elfogadtatni a rendszert és támogatásukat megnyerni – ezalatt (másként fogalmazva) az „alattvalói státusz elfogadtatását, ezáltal a magyar társadalom depolitizálását” értették – másik jellegzetességeként pedig „a hazugságon alapuló kettősséget” jelölték meg (SZABÓ M. 2001, 258–59).

Élesen kettévált az erősen központosított és a hivatalos intézmények – pl. iskola, ifjúsági szervezet, hadsereg, tömegkommunikáció – felülről lefelé irányuló „direkt”, valamint a privát szféra – család, kortárscsoport stb. – spontán és alulról építkező „indirekt” szocializációja. A családi szocializációt úgy jellemezték, hogy az a privát élet védelmére, autonómiájának oly módon történő megőrzésére irányult, hogy oda a politikát ne engedje be – a családon belüli politizálást pedig ki – vagyis, a fiatalokat a politikától való távolságtartásra, és a politikai konfliktusok elkerülésére ösztönözte (SZABÓ I. 1991).

Mindezek beépültek a magyar politikai kultúrába és szocializációba, hiszen a fiatalok sokasága úgy nőtt fel, hogy nem kapott felkészítést a politika világába történő eligazodáshoz, azt tanulta meg, hogy a politikát függetlenítsse a mindennapoktól, hozzá passzív viszonyt alakítson ki, és lehetőleg ne vegyen részt benne; érdekei érvényesítésének pedig az egyéni útját keresse. Megtanulták azt is, hogy hol, mit mondhatnak: a tanórán vagy valamely hivatalos helyen a „kincstári” szöveghez ragaszkodtak, a családban, a haverok és barátok közt pedig egy ettől jelentősen eltérő értékvilágnak megfelelően ítélték meg a dolgokat.

A rendszerváltással a politika „földre szállt” – a pártok és ideológiák sokszínű világával, az értékek sokféleségének elismerésével, a civil szerveződések újjáéledésével, az egyéni szabadságjogok és a kollektív érdekmegjelenítő intézmények jogainak helyreállításával stb. – és ezzel helyreállni látszott a „világ rendje”. Ugyanis meghaladhatóvá vált a „hazugságon alapuló kettős” politikai szocializáció „szocialista” gyakorlata, mert úgymond, a demokráciának konstitutív eleme a demokratikus értékekre történő demokratikus szocializáció. Mégis, már a kilencvenes évek közepére megjelenik a politikából való kiábrándulás, és a tőle való elfordulás, hiszen szakadék tátong a fiatalok jóléti-demokratikus várákoszai és a reálfolyamatok között (GAZSÓ-LAKI 1999). Egy (1998-as) falusi és budapesti fiatalok körében készített vizsgálatban a fővárosi fiatalok 3, a falusi fiatalok 2 (!) százaléka ítélte meg egyértelműen pozitívan a „demokratikus” társadalmi berendezkedést.

9. Az iskolai szocializációról részletesen lásd: Csáki Mihály Iskola és társadalom című kutatássorozatát (2005, 2008 és 2013. Forrás: <https://sites.google.com/site/mcsakoi/kutatas/iskola-es-tarsadalom>. Utolsó letöltés 2013. november 1.

2. táblázat.

A demokratikus társadalmi berendezkedés megítélése a fővárosi és a falusi fiatalok körében (százalékos megoszlás)

Hogyan értékeli a demokratikus társadalmi berendezkedést?	Budapest	Falu
egyértelműen pozitívan	3,0	1,9
túlnyomóan pozitívan	29,5	15,7
túlnyomóan negatívan	36,7	29,7
egyértelműen negatívan	9,1	21,9
ambivalens	21,7	30,8
összesen	100,0	100,0

Forrás: Gázsó–Laki 50. sz. táblázat 142. o.

A politika változatlanul „úri huncutság”, valami „mocskos dolog” maradt (SZABÓ M. 2001, 264), és a kutatók azt is tapasztalták, hogy a politika iránti érdeklődés még a hetvenes-nyolcvanas évekhez képest is jelentősen visszaesett: amíg a fiataloknak ekkor 12–12 százaléka mondta azt, hogy „nagyon érdeklődik” a politika iránt, addig a kilencvenes évek közepén már csak 3-6 százalékuk nyilatkozott így (SZABÓ I.-ÖRKÉNY 1998, 63-70).

Az *Ifjúság2008* vizsgálatban a 15–29 éveseknek csupán 2,5 százaléka jelezte, hogy „nagyon érdeklő” a politika, durván fél százalékuk állította magáról, hogy tagja-aktivistája politikai pártnak vagy politikai ifjúsági szervezetnek, mely arányok egyébként más, például környezetvédelmi, jótékonyági, egyházi, emberjogi vagy szakmai szervezetek esetében sem magasabbak (SZABÓ A.–KERN, 2011). A *European Social Survey* nemzetközi összehasonlító vizsgálat 2002 óta – két évente – vizsgálja az európai társadalmakat elsősorban szociológiai és politikai dimenziókat figyelembe véve. A legfrissebb, 2012-es, hatodik hullám eredményei szerint, a politikai érdeklődést tekintve a magyar 15–29 évesek – a felvételen részt vett 23 ország közül – a 22. helyen (!) állnak. Mindössze 3 százalékuk jelezte, hogy nagyon érdekelné a politika. Egyedül a cseh fiatalok érdeklődési átlaga kisebb, mert a magyar 15–29 évesek 49, míg a cseh hasonló korúaknak 57 százalékát nem érdekli egyáltalán a politika. A magyar fiatalok ráadásul mindhárom ifjúsági korcsoportban (15–19, 20–24 és 25–29) az utolsó helyek egyikén állnak. A legfiatalabbak körében a 23 ország közül a 21.-ek, a középső korosztályban az utolsó előttiek, míg a 25–29 évesek körében már a legutolsók. Az is érdekes, hogy a politikai érdeklődést tekintve mindhárom életkori csoportban és így összességében a 15–29 évesek vonatkozásában is az utolsók a volt szocialista országok: Csehország, Magyarország, Szlovákia (és a volt Jugoszláviához tartozó Koszovó).

3. táblázat.

Mennyire érdekli a politika? 1-től 4-ig terjedő skála átlaga a 15–29 évesek körében

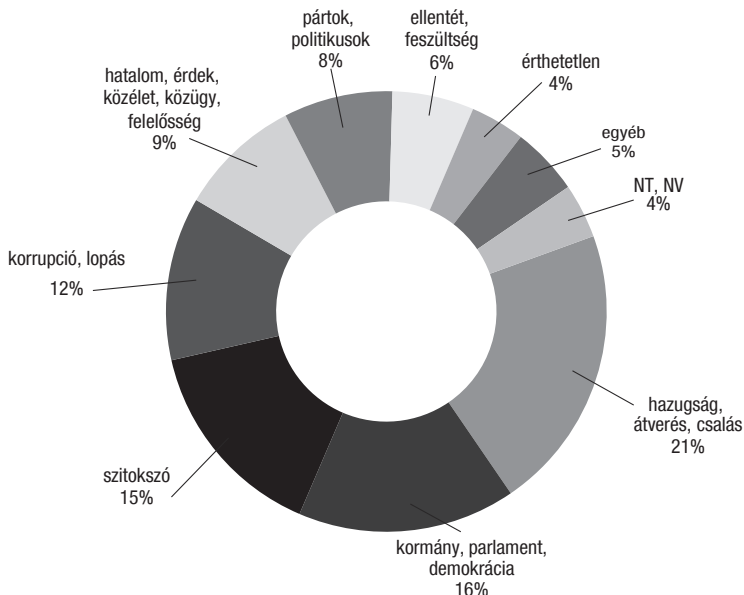
ország	érdeklődési átlag 15–29 évesek körében	helyezés a 15–19 évesek körében az érdeklődési átlag alapján	helyezés a 20–24 évesek körében az érdeklődési átlag alapján	helyezés a 25–29 évesek körében az érdeklődési átlag alapján
Dánia	2,60	1	1	2
Németország	2,48	2	2	3
Hollandia	2,41	6	3	5
Svájc	2,39	5	4	6
Finnország	2,36	3	6	7
Izland	2,32	9	5	1
Svédország	2,28	12	7	4
Norvégia	2,25	7	8	8
Spanyolország	2,21	4	9	14
Nagy Britannia	2,13	10	10	15
Belgium	2,11	8	12	11
Lengyelország	2,06	14	11	9
Észtország	2,05	11	13	16
Oroszország	2,02	13	17	10
Írország	2,01	17	14	13
Szlovénia	1,97	20	15	12
Bulgária	1,97	19	16	17
Portugália	1,93	16	18	18
Koszovó	1,88	15	19	21
Ciprus	1,85	18	20	19
Szlovákia	1,80	22	21	20
Magyarország	1,67	21	22	23
Csehország	1,50	23	23	22

Forrás: European Social Survey 6. hullám, 2012. Saját számítás.

Az egyetemisták és főiskolások politikai érdeklődése némiképp eltér az általában vizsgált ifjúsági populációtól. Mind a 2011/2012 fordulóján, mind a 2013-ban készített kutatás is azt jelzi, hogy e csoport az ifjúsági korosztály legérdeklődőbb, legnyitottabb csoportja. A vizsgálat ugyanakkor azt is bizonyította, hogy a politika, mint kifejezés, rendkívül negatív konnotációval bír, majdhogyan szitokszóvá vált még ebben az alapvetően a közélet felé nyitott hallgatók számára is. Az adatok plasztikusan mutatják a fogalom erodálódását. A politikai érdeklődés alacsony szintje mögött a politika kompromittálódása, leértékelődése is állhat (a politika fogalmáról, valamint a politika és a közélet szétválasztásáról részletesen lásd SZABÓ A.–ROSS 2012 és OROSS–SZABÓ A. 2014).

2. ábra.

Mit jelent a politika kifejezés? (említések százaléka)

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013. Saját számítás.

Megállapítható, hogy ma is élesen elválik egymástól az új rendszer (kormányonként alkalmasint eltérő) hivatalos (direkt) propaganda értékközvetítése-szocializációja és a privát szféra (család¹⁰, kortárs csoport stb.) indirekt szocializációja. Nem véletlen jelezzük a kormányonkénti – szociálliberális vagy konzervatív – eltéréseket, hiszen ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltó politikai elit csoportok a mai napig nem tudtak-akartak megegyezni egy hivatalos demokráciafelfogásban (sem), melyet az oktatási-képzési rendszer egységesen képviselhetne-közvetíthetne a diákság felé, függetlenül attól, hogy mely pártok vannak éppen kormányon. Eme politikai eredetű értékválságra utaló jelenség jelzi például, hogy a rendszerváltó csoportok-pártok máig keresik a számukra hiteles történelmi elődeiket – korszakokat, pártokat, személyeket, kurzusokat, ideológiákat, szerepeket, hagyományokat stb. – és amíg egyesek némi figyelmet fordítanak arra, hogy elődeik más pártok által kikezdetlenül beilleszthetők legyenek a „demokratikus” előzmények sorába, addig más csoportok-pártok kimondottan autokrata, antidemokratikus, fajvédő stb. előzményekhez nyúlnak vissza. Láthatóan az eltérő irányokba tájékozódó jobb- és baloldali pártok nem akarnak egyezsége jutni a magyar történelem kulcseseményeit, személyeit stb. illetően sem, és a magyar progresszióhoz és modernizációhoz való viszonyukat csakúgy más érdekek-értékek mentén definiálják, mint ahogy alkalmasint a „demokráciáról” is gyökeresen eltérő ideológiákat, célokat és törekvéseket követve vélekednek, továbbá propagandáikat és/vagy kormányzási gyakorlatukat is különböző „demokráciafelfogások” jellemzik.

Még zavarosabbá teszi a helyzetet, hogy a rendszerváltás után kiépült-kiépített újkapitalizmushoz való viszonyuk is ambivalens – nyersebben: bár váltott kormányásaik alatt alakult ki a „félperiferiás” társadalom, ezt nem gondolják (egészen) sajátjuknak, ezzel nem tudnak igazán azonosulni, az ezzel járó felelősséget sem vállalják. A hatalommal járó „előnyökből” viszont részesülnének – márpedig ilyen körülmények között szinte lehetetlen konszenzusos demokrácia-felfogást kialakítani. Ennek hiányában pedig az iskola (tanár) – ha nem akar felesleges konfliktust – egyszerűen közli, hogy nálunk a rendszerváltás óta demokrácia van, melynek ilyen és ilyen intézményei (pl. pártok, országgyűlés, alkotmánybíróság) vannak, így és így működnek stb. E megközelítés alig különbözik attól, amikor valami távoli (ideális) értéként jelenítik meg a „demokráciát” a diákok előtt, amelyről „tudni illik”, ha szóba kerül, de amelynek nincsenek számukra megfogható és gyakorolható dimenziói. Persze nem is nagyon lehetnek, ismerve az oktatási-képzési rendszer finanszírozási problémáit, a szelekció és szegregáció jelenségeit, a felszereltség- és színvonalbeli gondokat,

10. A család szocializációs szerepéről lásd Csáki Mihály k78579. sz. OTKA-kutatásából készített jelentését.

az államosítási törekvéseket, a pedagógusok munkakörülményeivel, önállóságával, függőségével, bérezésével és érdekmegjelenítő-képességével kapcsolatos feszültségeket, továbbá azt, hogy számos helyen iskolázásra előkészítetlen, nem ritkán éhes, motiválatlan és céltalanul sodródó tanulók tömegét kellene nekik a siker reményében „demokráciára” oktatni. Nyilvánvaló, ha az egész rendszer „rosszul” működik, akkor a politikai szocializációt közvetítő intézmények – pl. tantárgyak, osztályfőnöki órák, iskolai demokrácia, diák és pedagógus – érdekmegjelenítési formák – sem teljesíthetnek jól. Összefoglalva: a magyar iskolarendszerben nem működik a demokratikus nevelés.

Az is nyilvánvaló, ha az iskolák a központi irányítás, a pedagógusok pedig – akik a „kommunista diktatúra” nyolcvanas évei második felében már/még maguk választhatták az igazgatóikat – napjainkban ismét az állami gyámság („alattvaló státus”) felé mozognak, nem tudják hitelesen közvetíteni, gyakorolni és gyakoroltatni a „demokráciát”. Vagyis, az a látszólag fura helyzet állt elő, hogy amit az államszocializmus „hazug kettős értékközvetítéséről” megfogalmaztak a politikusok, politológusok és szociológusok, és amit a rendszerváltással automatikusan meghaladhatónak, netán meghaladottnak vélték, az ténylegesen tovább él az újkapitalizmus „demokráciájában” – mint később látni fogjuk – annak konstitutív elemeként.

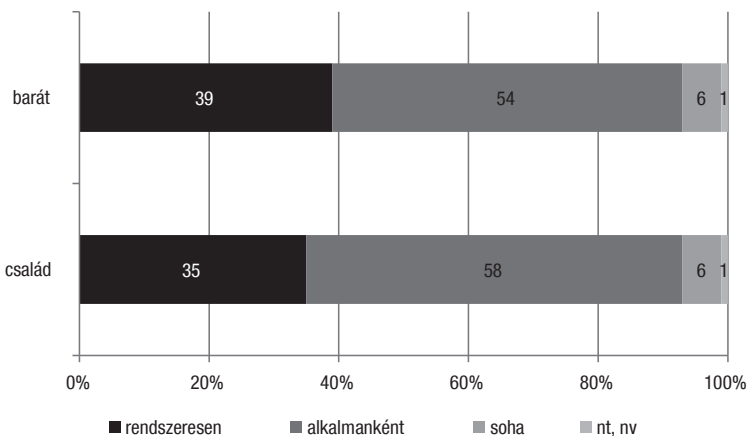
Jól jellemzi az iskolán belüli demokrácia helyzetét, hogy 2013 tavaszán, a magyar nappali tagozatos egyetemisták és főiskolások kevesebb mint a fele jelezte, hogy általános vagy középiskolában volt kapcsolata diákönkormányzattal, iskolai diákparlamenttel. Nem azt kérdeztük, hogy ő volt-e tagja valamely választott diáktestületnek, hanem azt, hogy egyáltalán állt-e valamilyen kapcsolatban velük. Több mint a felük (52%) még csak kapcsolatban sem állt a helyi, iskolai demokráciát jelző, jellemző szervezettel.

A fiatalok más szocializációs intézmények irányába sem tájékozódhatnak sikerrel, hiszen a civil szervezetek jó részét pártosították – mint ahogy a szakszervezeteket vagy a média egy részét is – és a pártok saját segédcsapataikként igyekeznek ezeket felhasználni egymás elleni harcaikban. A család, a rokonok, az ismerősök vagy barátok szolgáltatta minták sem feltétlenül a „demokrácia” irányába mutatnak, hiszen a gazdasági és a társadalmi kiszolgáltatottság sokak mindennapjait teszi bizonytalanná. Így nem meglepő, hogy a konformizmus, a meggyőződéses és vélemények elhallgatása, a terepszínűvé válás, az „alattvalói” mentalitás vagy az egyéni érdekkijárási napjaikban éppúgy társadalmilag elterjedt-bevett magatartás és eljárás mód, mint a „kommunista diktatúrában” volt. Ilyen körülmények között – amikor a „demokráciáról” hivatalosan közvetített értékek légtüres térben mozognak, az iskolai értékátadás-befogadás csakúgy megragad a verbalitás szintjén, mint az „átkosban” – a „demokratikus politikai szocializáció” intézményesülése elég távolinak tűnik.

A családi és a kortárs csoport szocializációs problémáira utal, hogy a mai egyetemistáknak és főiskolásoknak – a jövő értelmiségének – kevesebb mint négytizede beszélget rendszeresen közéleti kérdésekről, társadalmi problémákról családjával vagy barátaival, ismerőseivel, míg mintegy hat százalékuk soha sem folytat ilyen beszélgetéseket.

3. ábra.

Milyen gyakran szoktál családdal, illetve barátaiddal, ismerőseiddel közéleti, társadalmi problémákról beszélgetni?
(százalékos megoszlás)

Még ha lenne is politikailag „egységesnek” tekinthető értékvilág és -átadás, akkor is szembe kell nézni a „hazug kettős értékkövetítés” valóságával, hiszen a mindennapi tapasztalatok sem támasztanak-támasztják alá egy ilyen hivatalosnak tekintett „demokrácia”-felfogást.

Társadalmi tapasztalatok

A fiatalok szocializációjának fontos terepe maga a társadalom, amelynek működéséről – közvetlenül vagy közvetve – rengeteg ismerettel bírnak. Elég, ha csak a szűkebb-tágabb családban szerzett tapasztalatokra hivatkozunk, hiszen még a gyerekek is akaratlanul naponta hallják-látják, hogy ki mennyire elégedett a munkájával és jövedelmével, hogy miként megy a vállalkozás, hogy ki munkanélküli, hogy kitart-e a pénz a hó végéig vagy jut-e ruhára, nyaralásra, hétvégi bulira, és félre tudnak-e tenni lakásvásárlásra. Az iskolából kikerült, már munkát vállaló, netán családos fiatalok pedig mindezeket saját bőrükön érezhetik-érezik. Így, még egy 15–17 évesnek is van némi képe arról, hogy gondok nélkül élnek-e avagy hónapos anyagi problémákkal küszködnek, netán nélkülöznek, vagy, hogy a család anyagi helyzete a korábbiakhoz képest javult, esetleg romlott. Aztán a szomszédok, barátok, haverok, ismerősök gondjairól is tudomást szereznek, mint ahogy a település, a táncház, a sportkör, az iskola vagy – a médián, az interneten stb. keresztül – az ország-világ problémái is jól-rosszul eljutnak hozzájuk.

Így kutatásaink évtizedek óta kíváncsiak ezekre a tapasztalatokra – és, hogy ezek nyomán milyen képet alakítottak ki a társadalomról és miként viszonyulnak hozzá – következőképpen, sok más mellett, folyamatosan feltettük azt a kérdést, hogy milyen égető gondokat látnak, melyek korosztályuk életét, társadalmi beilleszkedését stb. nehezítik vagy korlátozzák. Ha az alábbi táblázatra tekintünk, aligha jut eszébe bárkinek is nyeglének, cinikusnak, igaztalanak, túlzónak, tudatlannak, vagy felelőtlennek minősíteni a fiatalokat, ugyanis aki a rendszerváltás óta Magyarországon él, az pontosan tudja a válaszok eme listájának realitását. Láthatóan olyan egzisztenciális nehézségek köré szerveződnek a fiatalok által megjelölt korosztályi gondok, mint a „munkanélküliség” és a „pénztelenség-elszegényedés”, mely megoldatlan problémák vitathatatlanul előhívhatnak olyan életérzéseket, mint a „létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő” vagy a „cél-talanság”, és társulhatnak olyan magatartásformákkal, mint a „drogozás” vagy a „bűnözés”. A legfontosabb nyolc probléma listáját a „lakáshoz jutás megoldatlansága” zárja, melyet további olyan gondok követnek, mint az „alkohol terjedése” (7%), a „fiatalok rossz helyzete” (6%), az „erkölcsi romlás” (6%), a „rossz családi körülmények” (5%), vagy a „korrupció” (5%).

4. táblázat.

A fiatalok által legégetőbbnek tekintett első nyolc korosztályi probléma két válasz összesítése alapján (százalékban)

1. munkanélküliség, elhelyezkedési lehetőségek	38
2. pénztelenség, elszegényedés	22
3-4. létbizonytalanság	18
3-4. kilátástalan, bizonytalan jövő	18
5. drogok, a kábítószer terjedése	13
6-7. céltalanság, nem tudják mit akarnak	11
6-7. bűnözés	11
8. lakásproblémák	10

Forrás: Ifjúság2008 vizsgálat.

A különböző korosztályokhoz tartozó, a különféle településeken élő vagy az eltérő társadalmi státusú fiatalok természetesen sok tekintetben más tényezőket sorolnak a legégetőbb gondok körébe, az azonban biztos állítható, hogy a korosztályuk jelenét és jövőjét meghatározó problémák ezen együttese a generációs reprodukció súlyos zavaraira világít rá. Súlyos, hiszen nem esetleges, véletlenszerű vagy csupán az aktuális kormányok működéséhez köthető átmeneti ellentmondásokról van szó, tekintve, hogy ezek közvetlenül a rendszerváltás után jelentkeztek és a kilencvenes évek közepétől karakteres formát öltöttek.

Például a „munkanélküliséget” már az ezredfordulón készült vizsgálat – az *Ifjúság2000* – során kérdezett 15–29 éves fiatalok is a korosztályukat érintő legsúlyosabb problémaként (47%) tartották számon. Ez nem is lehetett másként, hiszen a magyar munkaerőpiac a rendszerváltást követő néhány évben tulajdonképpen összeomlott: a munkaerőmérleg adatai szerint 1993-ban a gazdaság mindössze 3 millió 882 ezer főt foglalkoztatott, ami 1 millió 382 ezerrel volt kevesebb, mint az 1989-es létszám, vagyis a munkahelyek több mint negyede szűnt meg (LAKY 1996).

Az irányzat aztán néhány évig még folytatódott – összesen több mint másfél millió munkahelyről van szó – majd némi korrekció volt érzékelhető az évtized végén, azonban a durván 3,7 milliós „mélyponthoz” képest számottevő változás nem állott be, így a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje állandósult hazánkban (GAZSÓ–LAKI 1998). A munkaerőpiac drámai beszűkülése a két legkevesbé védett életkori csoportot érintette drasztikusan: a legidősebbeket, akikről a munkáltatók a lehető leggyorsabban igyekeztek megszabadulni, és a legfiatalabbakat, akiket bármi áron igyekeztek távol tartani a munkaerőpiacra történő belépéstől. Mivel napjainkig a vázoltakban számottevő változás nem következett be – sőt, a pénzügyi-gazdasági világválság még inkább kiélezte a problémát – e több évtizedes irányzatot joggal tekinthetjük a rendszerváltás után kiépült újkapitalizmus generációs újratermelődése egyik legfontosabb jellemzőjének, ugyanis az ifjúsági munkanélküliség nem csupán megjelent, de tömeges formája állandósult is. Így aztán az elhelyezkedés nehézségeihez és a munkahely elvesztéséhez kapcsolódó félelmek is állandósultak, ugyanis a munkaerőpiacra kilépett fiatalok jelentős hányada – egyes térségekben, falvakban akár a fele – jelezte, hogy meglehetősen rövid munkaerőpiaci jelenléte során a saját bőrén is megtapasztalta a munkanélküli léthelyzet hátrányait.

2013-ra a helyzet, a korábban látszólag biztos jövő előtt álló egyetemisták és főiskolások számára is bizonytalanná, „realitássá” vált. Az *Ifjúság2008* nagymintás ifjúsági vizsgálat egyetemista, főiskolások almintája és a 2013-as *Aktív Fiatalok Magyarországon* kutatás eredményei közötti különbségek plasztikusan jelzik a változásokat. Ahogy az az 5. táblázatból kitűnik, 2008-hoz képest lényegesen megváltozott az egyetemisták és főiskolások problématérképe. 2013-ra koncentráltak a gondok, és a munkanélküliség, a munkával kapcsolatos problémák abszolút prioritást élveznek (31%). Míg 2008-ban az akkori hallgatók a létbizonytalanságot, szegénységet neveztek meg a második legfontosabb dilemmának, 2013-ban a bizonytalanság, a reménytelenség, a kilátástalan jövő vált a fiatalok életérzésnek második számú meghatározójává. És ehhez járul még a céltalanság, lézengés, motiválatlanság, ami azt jelzi, hogy a hallgatók 2013-ban legalább annyira feleslegesnek érzik magukat, legalább annyira nem találják a társadalmi szintű fogódzkodókat, mint 4–5 évvel korábban az alacsonyabban iskolázott fiatalok. A különbség „csak” annyi, hogy míg az Ifjúság2008-ban a szakmunkások a devianciákban keresték a megoldást, mára a fiatalok a kivándorlásban, az ország elhagyásában látják a kiutat.

5. táblázat.

Mi az ifjúság legégetőbb problémája?

(a válaszok százalékos megoszlása)

probléma	Ifjúság2008 szakmunkás alminta N=423	Ifjúság2008 egyetemi alminta* N=1059	Aktív Fiatalok 2013 N=1300
munkanélküliség, munka, elhelyezkedés, pályakezddés hiánya, nem lehet érvényesülni	24	22	31
létbizonytalanság, szegénység, más anyagi probléma, szegénység	12	13	6
bizonytalanság, reménytelenség, kilátástalan- bizonytalan jövő	6	11	17
drogok elterjedése, alkoholizmus	15	11	0
céltalanság, lézengés, nem tudják, mit akarnak, motiválatlanság, felelőtlenség	6	9	11
kulturálatlanság, tudatlanság, manipulálhatóság, igénytelenség, erkölcsi romlás	1	7	10
bűnözés	10	6	1
lakásproblémák	3	4	0
önálló egzisztencia hiánya, család megteremtésének problémája	3	3	3
a köz- és a felsőoktatás problémái, iskolai problémák	3	2	11

*Két lehetséges probléma közül az első.

Forrás: Ifjúság2008, Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013. Saját számítás.

Az érintettek elsősorban a megélhetési problémákat, az anyagi hiányát vagy a keresetkiesést említik, de a munka, az elfoglaltság és a munkahely hiányára is panaszkodnak, illetve számosan beszámolnak a tetlenség, a tehetetlenség vagy a feleslegesség nyomasztó érzéséről és romboló hatásáról. Aztán azért, mert az elbocsájtás bevett és gyakran alkalmazott eljárás hazánkban, így csak nagyon kevesen lehetnek bizonyosak abban, hogy ők elkerülhetik ezt a sorsot.

Figyelmet érdemel, hogy 2008-ban a fiatalok kétötöde (38%) aggodalmának adott hangot, hogy a közeljövőben elvesztheti állását – jöllehet a vizsgálatra még a pénzügyi és gazdasági világválság előtt került sor – és, mivel az érintettek tisztában voltak a lokális munkaerőpiac felvevőképeségének korlátozottságával, fel tudták mérni elbocsájtásuk következményeit, így félelmeik megalapozottsága aligha kérdéses.

A még tanulmányaikat végző középiskolásoknak és az egyetemi-főiskolai hallgatóknak az elhelyezkedéssel kapcsolat aggodalmái sem kitalációk, hiszen nekik is ismereteik vannak a számukra elérhető munkaerőpiaci szegmensek keresletének korlátozottságáról, és aligha könnyű szembesülni az ifjúkori célok-törekvések esetleges hiábavalóságával, a szakmaválasztás és elköteleződés, vagy a tanulmányi és gazdasági befektetés értelmetlenségével, netán kudarcával. És, már csak azért is „égető” a jelzett probléma, mert a munkaerőpiac adott körülményei között a munkaügy hivatalos intézményrendszere is „kiürült”: ténylegesen nem képes támogatást adni az elhelyezkedéshez. Így a fiatalok egy része nem is regisztráltatja magát a hivatalokban, melyek úgymond „úgysem tudnak segíteni munkát találni”, ehelyett az ennél sokkal hatékonyabbnak látszó közvetítő csatornákat és kapcsolathálókat – szülők, rokonok, ismerősök, haverok stb. – igyekeznek használni. E tény nagyon árulkodó a valós állapotokat illetően, hiszen a társadalom leépülésének-integrálatlanságának biztos jele, ha hivatalos intézmények helyett döntően informális csatornákon folyik a fiatalok munkaközvetítése is.

Hasonló a helyzet a „pénztelenség” jelenségkörével, amennyiben ez az *Ifjúság2000* kutatásban is a korosztályi probléma-lista előkelő második helyét (34%) foglalta el. Ez sem véletlen, hiszen a kilencvenes évek eleji tömeges üzembeszárások, elbocsájtások és munkanélküliség, a gazdasági visszaesés, a magas infláció stb. nemcsak a marginalizálódottak körében okoztak elszegényedést és lecsúszást, de a munkaerőpiacon maradtak bérei-fizetési és juttatásai is csökkentek. Így a kutatás során megkérdezett 15–29 éves korosztályok nagyobb hányada vélekedett úgy, hogy a rendszerváltás óta eltelt évtizedben az ország gazdasági

helyzete „romlott” (45%) – „javulást” csupán ötödük (20%) jelzett – az életszínvonal „romlásáról” már háromötödük (59%), a saját családjanyaagi helyzetének a rendszerváltás utáni „romlásáról” pedig kétötödük (41%) számolt be, míg „javulásról” csupán hatoduk (16%), egyharmaduk (33%) pedig „változatlan” állapotokról.

Az *Ifjúság2008* vizsgálatba bevont fiatalok tapasztalatai-vélekedései megerősítik és elmélyítik ezt a trendet, hiszen négyötödük (81%) az ország gazdasági helyzetének, csaknem ugyanennyien (77%) az emberek életszínvonalának és háromötödük (62%) saját családjuk anyagi helyzetének a „romlásaként” értékelte-élte meg az ezredforduló utáni évtizedet is. Vagyis: ez esetben is több évtizedes irányzatról van szó, amelyet az egymást kormányon többször is váltó, és magukat konzervatívnak, liberálisnak vagy szocialistának nevező pártok egyike sem volt képes kezelni.

A „pénztelenséggel-elszegényedéssel” járó léthelyzet nyomasztó körülményeit talán nem szükséges bővebben bizonygatni: tény, hogy 2008-ban durván a kérdezettek fele ítélte meg úgy családjanyaagi helyzetét, hogy „éppen hogy kijönnek jövedelmeikből”, illetve „hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak”, egy kisebbség pedig „nélkülözésekről” számolt be. Aztán közel háromötödük (57%) jelezte, hogy a kérdezést megelőző évben előfordult a családjukban az kellemetlen helyzet, hogy a hónap vége előtt elfogyott a pénzük, méghozzá háromtizedüknél egy-két havi gyakorisággal, ami e háztartások működési zavarainak az állandósulását jelzi. Sokatmondó adat, hogy a fiataloknak mindössze egytizede (12%) él olyan családban, ahol „rendszeresen” képesek félretenni bevételeikből, ugyanakkor közel a felük (48%) ennek ellenkezőjét állítja („nem tudnak félretenni”), míg kétötödük (39%) „esetenkénti” tartalékolásról adott hírt. Persze a fentieket sok tekintetben minősíti az a már jelzett tény, hogy a 15-29 évesek több mint háromötöde (62%) az ezredforduló utáni évtizedet is családjanyaagi helyzetének „romlásaként” élte meg, és csupán 7 százaléku számolt be „javulásról”. Mindezek nem csupán az aktuális helyzet gondjaira világítanak rá, de a családok nagy hányadának távlatos generációs „kötelezettségei” realizálásának korlátaira is, mivel a fiataloknak előbb-utóbb le kell(ene) válniuk a szülői családról és önálló egzisztenciát kéne teremteni, családot alapítani, lakást venni-építeni, gyereket vállalni, melyek mind-mindig igénylik az egyéni-családi tartalékolást és felhalmozást.

Az elmondottak igazak a „létbizonytalanság” és a „jövővel kapcsolatos kilátástalanság” jelenségekire is, hiszen a kilencvenes évekbeli – már jelzett – tömeges munkanélküliség, elszegényedés vagy marginalizálódás irányzatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet idéztek elő. Ezt mutatja, hogy a rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről panaszkodók aránya (KOPP-SKRABSKI-LÓKE-SZEDMÁK 1996). A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a szakemberek szerint a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnélküliség, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemeznek. A jelenség azokban a megyékben (területeken) mutatott jelentős emelkedést, amelyekben a munkanélküliség és a lecsúszás is számottevően nőtt, vagyis az alföldi és az észak-keleti régiókban. Az azóta elvégzett kutatások eme irányzat tartós fennmaradásáról tanúskodnak: például amíg 2002-ben a megkérdezettek 52 százaléka gondolta úgy, hogy mivel egyik napról a másikra él „nincs értelme előre tervezni”, addig 2006-ban már a kérdezettek 69 százaléka vélekedett így (KOPP-SKRABSKI, 2008).

Röviden: a „létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő” és a „célталanság” életérzései szintén súlyos problémákra utalnak, hiszen a személyes élet előrelátásának és tervezhetőségének a korlátozottsága-lehetetlensége előhívja és felerősíti a kiszolgáltatottság, a tehetetlenség, a magára hagyottság és a sodródás élményét, melyek rombolják a személyiséget, instabillá, közömbössé, fásulttá és motiválatlanná tehetik-teszik csakúgy, mint indulatossá, agresszívvé és ellenségessé. A társadalom oldaláról közelítve: sodródó, jövőjüket bizonytalanoknak, sőt kilátástalannak ítélő, célталan és motiválatlan fiatalokkal – és persze felnőttekkel – akik úgy érzik, hogy nem urai-alakítói saját sorsuknak, kéne sikeres és „demokratikus” társadalmat építeni.

Nos, a vázoltak ismeretében csodálkozhatunk-e azon, hogy amit az államszocializmus „hazug kettős értékközvetítéséről” megfogalmaztak a szociológusok a nyolcvanas években és harsogtak a politikusok a rendszerváltás évtizedeiben, az a máig kiépült újkapitalizmus „demokráciájában” is tovább él, hiszen élesen elválik egymástól a hivatalos (direkt) politikai szocializáció és a privát szféra társadalmi realitásokon uralkovó indirekt szocializációja. Nevezetesen, amíg a rendszerváltó politikai elitcsoportok-pártok a váltott uralmuk alatt kiépült-kiépített „félpérfériás” társadalmat „demokráciaként” mutatják fel, addig a fiatalok jelentős hányada – tapasztalatait, ismereteit és az általa megélt valóság alapján – fenntartásokkal él e kijelentés igazságtartalmát illetően, vitatja vagy tagadja azt.

Úgy gondoljuk, hogy amikor a „demokratikus” vagy a „diktatórikus berendezkedésre” vonatkozó kérdésekre válaszoltak, akkor nem egyszerűen a „demokráciáról”, mint értékről, kívánatos (ideális) politikai rendszerről nyilatkoztak szkeptikusan-elutasítóan, és nem is a tankönyvekben a „demokráciára” előírt intézmények hazai kiépültségét, önállóságát stb. mérlegették csupán, hanem kétségeiket a rendszerváltás után kialakult újkapitalizmus „demokratikus” rendszere működését és teljesítményét figyelembe véve alakították ki.

Tény, hogy nagyobb hányaduk ennek egyetlen szférájáról sem tudott úgy nyilatkozni, hogy ott ne sorolt volna fel súlyos – az ország, a lakosság, a saját és családja életét hátrányosan érintő – anomáliákat. Vagyis a politika területéről, alapvető intézményi-rendszere tevékenységének hatékonyságáról csakúgy kritikusán, sőt csalódottan-kiábrándultan nyilatkoztak – pl. az országgyűlés tevékenységében a fiatalok háromötöde (60%), a kormányban kétharmada (69%) „egyáltalán” vagy „inkább nem” bízott – mint az újkapitalizmus gazdasági és társadalmi teljesítményéről. Nyilvánvaló, ha a fiatalok inkább hisznek saját és a környezetük (család, haverok stb.) tapasztalatainak, és a megélt valóságnak, mint a tankönyveknek vagy a rendszerváltók „demokráciára” vonatkozó propagandáinak, akkor saját álláspontjuk jelentősen eltérhet, sőt ellent is mondhat az új politikai, kulturális és gazdasági elit képviselte értékvilágnak, történelem- és demokráciaképnek. Így aztán egyáltalán nem biztos, hogy az új elit uralma alatt kialakított „félperifériás” újkapitalizmust a „demokrácia” csúcsteljesítményeként ítélik meg a fiatalok, vagy egyetértenek azzal a közkézen forgó politikai szlogenrel, amely kényszerűen elismerve a gondokat, azt mondja: „jó-jó, vannak még problémák (tömeges munkanélküliség, elszegényedés stb.), de nálunk legalább demokrácia van”. Kétségeik támadnak – mint ahogy szüleiknek, barátainak stb. is – hogy milyen „demokratikus rendszer” az, amely tapasztalataik szerint egyre „romló” gazdaságot működtet állandósítva az életminőség, az önkormányzati, az iskolai és az egészségügyi szolgáltatások színvonalának romlását, amelyben az egzisztenciális bizonytalanság vagy a kiszolgáltatottság társadalmi léptékű, a személyes élet nem látható előre és nem tervezhető, a magára hagyatottság és a sodródás pedig tömegélmény. És milyen „demokrácia” az, ahol protekció nélkül megmozdulni sem lehet, ahol becsületes munkával, tudással, szorgalommal és kitarással nem lehet boldogulni, ahol a dolgozók jogait a „bűnös” államszocializmushoz képest is megnyirbálják, ahol az elbocsájtástól való félelem állandósult, ahol nem érdemes belépni a szakszervezetbe, mert nincs érdekérvényesítő képessége, és ahol több millió szegény az írott jogait sem tudja érvényesíteni.

A fiatalok társadalmi tapasztalatai és megfogalmazott kétségei így messze túlmutatnak az új elit szavahihetőségének a megkérdőjeleződésén vagy a „demokrácia-szkeptikusság” megfogalmazásán, ugyanis ennek határozott üzenete van, nevezetesen: „ha nektek ez a demokrácia, akkor ebből nem kérünk”. E ponton már felvetődik a rendszerváltás „sikerességének” a kérdése is – vajon mitől az, ha a rendszerváltásnak léptékekkel több a „vesztése” mint a „nyertese” – aztán a rendszerváltó elit ebbeli felelőssége, a társadalmi-gazdasági realitások és a politikai elitcsoportok-pártok ezekhez való viszonya, az alternatívák hiányának vagy a rendszerkorrekciónak a problémája (Gazsó 2004). A politikai szocializáció jelzett problémái tehát a „kommunista diktatúrához” hasonlóan rendszerproblémaként jelennek meg: egy „félperifériás társadalomnak” nem csupán a „demokráciaja”, de a „demokratikus szocializációja” is csak „félperifériás” lehet.

A „félperifériás” kapitalizmusvariáns

Tény, hogy hazánkban merőben más társadalom épült ki az elmúlt közel negyed évszázad alatt, mint amit a rendszerváltó politikai elit különféle csoportjai vizionáltak, és főként, amit a lakosság – a politikusok által is feltűzelve – ettől várt és remélt: ugyanis a végeredmény egy „félperifériás” kapitalizmusvariáns. Ennek számos oka van, melyek közül itt azt emelnénk ki, hogy az új politikai elitcsoportok kezdettől nem a reálfolyamatoknak megfelelően definiálták azokat a kihívásokat, amelyek a rendszerváltáshoz vezettek, amelyek őket a „felszínre” dobták és hatalmi helyzetbe hozták, amelyek ismeretében sikerrel kecsegtető rendszerváltó programo(ka)t alakíthattak volna ki.

A rendszerváltás kezdettől önkényes értelmezésének a lehetősége – majd kimondott politikai célja – részben arra vezethető vissza, hogy még a legfelkészültebbnek tekintett új politikai aktorok is illúziókat kergettek, és ők használták fel az aktuális rendszerváltásnál a hazai fejlődés rendszerváltásokkal terhes modernizációjának történelmi tanulságait. Például szó sem esett arról, hogy Magyarország évszázadok óta más fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a legfejlettebb országok – a jelenségre már Széchenyi felhívta a figyelmet –, melyet a szakemberek különféle kifejezésekkel „lemaradás”, „elmaradottság”, „megkésett-ség”, „peremzóna”, „függőség”, „utolérés” stb. próbáltak meg körülírni. Mint ahogy arról sem esett szó, hogy a világgazdaságban időről időre korszakváltások következnek be – ilyen volt a XIX. század második fele, aztán az első- és a második világháborút követő időszak, majd legutóbb a globalizáció kora –, melyek a világ minden államát új kihívások elé állítják és alkalmazkodásra kényszerítik.

A magyar tudomány már a rendszer-transzformáció előtt (1987) tisztázta, hogy ezek nyomán addig Ma-

gyarországon három modernizációs kísérletre is sor került. Ránki György az 1867 és 1913 közti korszakot „Haladás és kudarc”, az 1919 és 1945 közötti „Teljes kudarc”, az 1948 utáni „államszocialista” periódust pedig a „Sikerek és kudarcok sajátos kohéziója” elnevezéssel illette. (RÁNKI 1987). Ezzel jelezve a külső, világ-gazdasági-nagyhatalmi tényezők alapvetését, melyek másokhoz hasonlóan Magyarországot is újra és újra betagozzák a világ gazdaságba, láthatóvá teszik felzárkózását–lemaradását a modernizációs versenyben, és persze új pályára is kényszerítik. Továbbá a „szerves fejlődés” hiányára is felhívták a figyelmet, melynek fontos jellemzője, hogy Magyarország is azon „közepesen fejlett” – ahogy Leopold Lajos az 1910-es években nevezte: „szinlelt kapitalizmus” útját bejáró – országok közé tartozik, amelyekben a modernizációs korszakok a XX. században kimondottan ideológia- és politika-vezérelt „szocialista–kapitalista” rendszerváltásokkal, és ezekhez kötötten forradalmi-ellenforradalmi kurzusokkal kapcsolódtak össze (LAKI 2009). Így nem csupán súlyos törések mutathatók ki a nemzetközi betagozottság, a tőke-, termék- és technológiai piacok, illetve a munkamegosztás és a gazdasági fejlődés folytonosságában, vagy a társadalom szerkezetének kimondottan ideológiai-politikai indíttatású – pl. parasztság, polgárság „megszüntetése”, vállalkozók „kinevezése” – átalakításában, de az is jól látható, hogy mindezek az országon belül revánspolitikát, sőt polgárháborús és exlex állapotokat is generáltak.

Mindezeket azért hangsúlyozzuk, mert a legutóbbi rendszerváltásunk eddigi kudarca mögött sem „nemzetközi összeesküvés” áll és állt, mint ezt 1989 után számos politikus személyes és pártbeli felelősségét elhárítandó a „félperifériás” sikertelenség láttán megfogalmazta. Ennek háttérben a XX. század utolsó harmadától dominánssá váló gazdasági paradigmaváltás és globalizáció új modernizációs irányzatai mutathatók ki, melyek alapjaiban változtatták meg az addigi nemzetközi kereskedelmi, tőkeallokációs, munkamegosztási, vállalat- és piacszerződési stb. kapcsolatokat, felpuhítva nemzeti és kulturális bezárkózásokat, ideológiai és politikai szembenállásokat, átalakítva – de nem megszüntetve – a gazdasági befolyási és függőségi viszonyokat. Ennek sokféle látványos megjelenési formája volt – pl. termelés-kihelyezések a fejlődő országokba, nemzetközi hálózatok kialakulása –, azonban a legnagyobb érdeklődés mégis azt a folyamatot kísérte, miszerint a jelzett változások nyomán a szocialista országok növekedése lassult, gazdasági-politikai súlya csökkent, versenyhelyezete romlott, a tőkehiány és a technikai-technológia lemaradás látványossá vált, modernizációs modelljük vonzása csökkent, és egyre inkább kiszorultak a fontos nemzetközi folyamatokból. Röviden: modernizációjuk kifulladt, majd e rendszerek erőforrások hiányában válságba kerültek, melyek következtében felbomlott a második világháború után kialakult nagyhatalmi-katonai status quo is. E korszakváltás Közép-Kelet-Európa és így hazánk számára is új helyzetet teremtett: megszűnt a térségre kiterjedő szovjet befolyás, az érintett országok visszanyerték függetlenségüket, és nem csupán lehetőségük nyílt arra, hogy a második világháború után a Szovjetunió által rájuk erőltetett és a nyolcvanas évekre válságba került „szocialista” rendszert hatékonyabb modernizációs rendszerrel cseréljék fel, de rá is kényszerültek erre. Az érintett országok választása a „piacgazdaságra” esett, kinyilvánítva – magát a Szovjetuniót is ide értve –, hogy az addigi társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésüket is meg kívánják változtatni, méghozzá azonnal és gyökeresen, vagyis a „szocializmusról” a „kapitalizmusra” akarnak áttérni.

A „kapitalizmus”, mint rendszer-alternatíva adta magát, hiszen a modernizációs versenyben sikeresebbnek bizonyult a „szocializmusnál”, a „jóléti társadalom” formájában irigyelt-vonzó mintául szolgált, és az 1956-os forradalom után a hazai „szocialista rendszerkorrekciót” végrehajtó Kádár-rezsim határozottan az áru- és pénzviszonyok irányába mozdult el (háztáji ártermelés, VGMK-k, magángazdaságok, IMF tagság stb.). Tehát a kádári szocializmus elsősorban a keleti (KGST) piacokon nyugodott és jóval kevésbé a kommunista ideológián. Így a „kapitalistának” minősített intézmények és működésmódok átvétele, a „piac” és a nyugat irányába történő nyitás – ha úgy tetszik a „kapitalista áttérés” – korábban, de látványosan a '80-as évek elejétől megindult, és persze a gazdaság dinamizálásához és elavult szerkezetének az átalakításához szükséges tőkeinjekciót is csak nyugatról remélhetett a politikai elit. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a nyugathoz (pl. NATO, Európai Unió) való csatlakozás törekvése és a globalizációs integráció kényszere eleve ki is zárt minden más modell-lehetőséget az érintett országok számára, jöllehet egy alapvető kérdés nyitott maradt. Nevezetesen, hogy a modernizációs kihívások teljesítésére legalkalmasabb „kapitalizmus-modellt” – másként fogalmazva a sokféle „kapitalista” társadalom- és gazdaságszerveződési forma (pl. szabad-verseny-, állam-, jóléti-kapitalizmus) közül a „nemzeti érdek” szempontjából is a leghatékonyabbat – neki kell kijelölnie-kialakítania.

Nyilvánvaló tehát, hogy szövegünk itt semmiféle „nemzetközi összeesküvésről” vagy „magyar átokról”, tekintve, hogy hazánk ugyanazon globalizációs kihívásoknak volt kitéve, mint más országok, itt sem forradalom – legfeljebb „bársonyos forradalom” – útján dőlt meg a „szocializmus”, hanem a hatalom egy önma-

gát kinevező új politikai elit ölébe hullt, és ők is „szocialista-kapalista” rendszerváltásban gondolkodtak, mint a környező országok politikusai. A kérdés csak az volt, hogy ebben a gazdasági, társadalmi és hatalmi vákuumban felszínre dobódó politikusok, politikai csoportok és alakulatok pártcsírák egy ilyen történelmi léptékű feladat elvégzésére-levezénylésére felkészültek- és alkalmasak-e? Mondjuk képesek és hajlandók-e megkülönböztetni az ország évszázados „lemaradásából” adódó feladatokat, a felemás modernizáción átesett Kádár-kori „szocializmusvariáns” válsága kezelésének gondjaitól, továbbá a globálkapitalizmus világába történő sikerrel biztató betagozódás kihívásaitól, ami azt jelenti, hogy e három jelentősen eltérő problémahalmazt kellett volna – és kellene ma is – egyidejűleg kezelni. Tisztázásra várt az a kérdés is, hogy az előző modernizációs kísérleteink sikertelenségének melyek voltak az okai, jóllehet ezekre nem csupán „szocialista”, hanem „kapalista” körülmények között is sor került történelmünkben, továbbá, hogy a tőkehiány, a technológiai lemaradás, az eladósodás, a duális gazdaság, a természetes önellátás stb. jelenségei miért köszönnek vissza akár „kapalista”, akár „szocialista” rendszerben történik is a modernizáció? Vajon egy felemás modernizáción átesett, az extenzív iparosításban megrekedt, elavult szerkezetű, tőkehiányos stb. „szocialista” ország gazdaságára és társadalmára milyen fejlettségű és teljesítőképességű „kapitalizmus” építhető ki belátható időn belül, ugyanis a globálkapitalizmusban elfoglalandó helyét és versenyképességét ez fogja kondicionálni.¹¹ Vajon, ha az ország modernizációja kezdetektől külföldi tőke bevonásával történt, ami a XIX. század végi és XX. század eleji „régikapitalizmusaink” idején is gazdasági és politikai függést eredményezett – vagyis nem csupán a „szocializmusban” éltünk politikai-gazdasági függésben –, akkor a legújabb rendszerváltásunkkal kialakuló újkapitalizmus körülményei között kell-e számolnunk aszimmetrikus kapcsolatokra és függésre a tőkét nyújtó „kapalista” országok viszonylatában, és ezeket miként lehet kezelni? És – mint jeleztük – az új politikai elitnek nem csupán a „szocializmus-kapitalizmus” között kellett választania, hanem a „kapitalizmus modellek” közül is ki kellett volna jelölnie a fejlettségünknek és a sikeres integrációnknak legmegfelelőbbet, ugyanis a globálkapitalista korszakváltás kihívásaira és kényszereire nem feltétlenül a szabad-verseny vagy a jóléti kapitalizmus, netán a Horthy-korszak „régikapitalizmusára” való visszarévedés az adekvát válasz.

Nem folytatjuk a sort, csupán jelezni kívántuk, hogy ezeket a súlyos kérdéseket a történelem tette fel, melyek mögött meghúzódó problémaegyüttesek sikerrel kecsegtető összehangolása, rövid és hosszú távú kezelése egy, a különböző rendszerváltó politikai elitcsoportok konszenzusán alapuló távlatos „nemzeti program” nélkül – melyhez minden kormányra kerülő jobb- és baloldali erő „köteles” igazodni – teljességgel elképzelhetetlen. És miután egy ilyen „nemzeti program” elfogadására sem kezdetben, sem az óta nem került sor, e fel sem tett, meg nem hallott, megkerült, elodázott vagy megválaszolatlan reálkérdések makacsul újra és újra előkerültek, azonban most már következmények – alig vagy egyáltalán nem kezelhető folyamatok, kihordatlan és lappangó vagy éppen látványos konfliktusok – formájában.

Annak is sokféle oka van, hogy az új politikai tényezők miért nem a reálviszonyokkal foglalkoztak.

1. Azért, mert a világgazdasági korszakváltás nagyon eltérő indíttatású, felkészültségű és célokat követő politizáló csoportokat dobott a felszínre: egyesek elvi-ideológiai, mások főként érzelmi-indulati alapon álltak szemben a „szocialista” rendszerrel. Voltak, akik gyökeres rendszer-átalakításban gondolkodtak, mások csupán elégtételt kívántak venni őket és családjukat ért valós (pl. államosítás, kitelepítés) vagy vélt „szocializmusbeli” sérelmeikért. Megint mások „történelmi igazságtételre” törekedtek, voltak, akik döntően „államtalanításban” és „demokratizálásban” gondolkodtak, és voltak olyanok, akik meglátván a lehetőséget, „csak” hatalomra és karrierre törekedtek, „vagyonit” akartak és „gazdagodni”.
2. Ahány politikai csoport volt, annyi kapitalizmuskép (vagy az se): voltak, akik XIX. századi liberális teoretikusok írásaira hagyatkoztak, mások a tankönyvekben szereplő „piacgazdaság” ideáltípusát gondolták megvalósítani, megint mások az állami-szövetkezeti vagyon magánosításával letudtnak vélték a „kapitalizmus” kérdését. És persze voltak olyanok is, akiknek minden „kapitalizmus” volt, ami nem „szocializmus”, és az előző rendszer rombolásával voltak elfoglalva, megint mások viszont a holdudvar vagyonszerzését minősítették „kapitalizmusra” való áttérésnek, minden mást korrupciónak, hatalom-konvertálásnak, vagyonmentésnek, csalásnak stb. minősítettek.

¹¹ Egy ország gazdasága csupán a „kapitalizmusra” való áttérés politikai kinyilatkoztatásától még nem válik „fejletté”, mi több, az állami-szövetkezeti vagyon privatizálásától még nem válik „kapitalizmussá”.

3. Egy világgazdasági-nagyhatalmi korszakváltás dobta hatalmi alkuhelyzetbe eme új politikai garnitúra csoportjait – és nem szerves fejlődéssel hatalomra törő új társadalmi-gazdasági rétegek képviselőiként kerültek oda, amelyek kontrollt is gyakoroltak volna felettük –, így e hatalmi, gazdasági, politikai, érték- stb. válság és zavarodottság nyitotta légüres térben társadalmi kötődés és kontroll nélkül játszhatták a „rendszerelváltó” – de nem feltétlenül „kapitalista” – politikust, követve a hatalmi konjunktúra hullámveréseit.
4. Egyesek a már korábban kifulladásra jutott kommunista ideológia után a XIX. és a XX. század feudálkapitalizmusaiban jól bevált „nemzeti fundamentalizmus” irányába tájékozódtak, míg mások a szocializmushoz képest alternatívát kínáló modern gazdaságpolitikai ideológiára esküdtek. Ez utóbbi hatásosságát Szelényi Iván szerint az adta, hogy „a monetarizmus, miként a marxizmus, univerzaliztikus eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamar elérkezik, de mindenki egyformán részesedik majd áldásaiból. Még akkor is, ha az átalakulásnak lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan magasabb rendű más ideológiáknál. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el”. (Szelényi és társai 1996). Ez utóbbi ideológia a „kapitalizmusra” való áttérésünket követően elég gyorsan a szocialista sorsára jutott a globalizációs folyamatok-válságok okán, és a bevált hazai rendszerelváltó recept szerint helyébe a „nemzeti fundamentalizmus” szintén „morálisan magasabb rendű”, mindent felülíró, gyűlölködő, bűnbakképző és kiszorítani akaró formáját gondolták kizárólagossá tenni a jobboldali politikai erők.

E bevált foratókönyvnek megfelelően a rendszerelváltó politikai csoportok maguknak ismét „történelmi küldetést” tulajdonítottak, kisajátítva az előző rendszert megbuktató és „igazságtévő” forradalmár (posztmodern-forradalmár) szerepét, melyek erkölcsi „felsőbbrendűséget” biztosítottak számukra, továbbá megalapozták a hatalomhoz való jogukat: kizárólagossá téve, hogy ők és csakis ők a rendszerelváltás egyedüli, „igazi” stb. hordozói-letéteményesei. Következésképpen a történelem saját ideológiáik, szempontjaik, érdekeik stb. szerinti újírása is szükségessé vált, kinyilatkoztatva, hogy hatalomra jutásukkal új korszak, és vele egy új időszámítás kezdődik a magyar történelemben, hiszen a múlt – az előző rendszer – csak „szegény”, az „elnyomás”, a „nyomor”, az „embertelenség” stb. terepe volt, melyből semmit sem lehet átvenni, így vele minden közösséget meg kell tagadni. Ebben az új történelemben most az államszocializmust jelenítik meg egy, a fennállása alatt hanyatló-stagnáló, az „elmúlt negyven évben” egyetemlegesen totalitárius, „elnyomást” és „nyomort” produkáló, mindenféle gazdasági és társadalmi teljesítmény nélküli „sötét” rendszerként, amely egyetlen szóval – „diktatúra” – leírható, jellemezhető és bárki által beazonosítható. Így aztán a „szocialista-kapitalista” rendszerelváltást követő történelem menete vitathatatlanul a „bűnösből” az „erkölcsös”, a „nyomorból” a „jólét”, az „elnyomásból” a „szabadság”, az „alattvalói létből” az „öntudatos polgár”, a „kommunista diktatúrából” a (kapitalista) „demokrácia” stb. irányába halad.

A magyar történelem menete nem követte az új politikai elitcsoportok-pártok vízióit-vágyait, propagandisztikus történelemfelfogását, és a rendszerelváltást követően viszonylag gyorsan kirajzolódott egy „félperifériás társadalom” irányába mutató átalakulás körvonalai, mely trend aztán tartósan fennmaradt. Mit is jelent a „félperifériás társadalom”?

Ez egyfelől azt jelenti, hogy a rendszerelváltás utáni magyar gazdaság dezintegrált (duális) gazdaság, melynek van egy dinamikus fejlődő és nemzetközileg versenyképes része, kizárólag külföldi tulajdonban, és van egy vegyes, hazai és külföldi kézben lévő része, amely ehhez képest kevésbé versenyképes, minimális növekedést mutat, tőkeszegény és elaprózott. A két rész között az elmúlt időszakban nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat, mert a hazai kis- és középvállalkozói szektor döntő része nem csupán tőkeszegény és verseny-, de alkalmasint életképtelen is. A piaci szektor eme „dualitása” mellett van egy számottevő „szürke” (fekete) szegmens is, továbbá az alacsony foglalkoztatottság, az alacsony bérek stb. miatt a lakosság tömegei vidéken és a falvakban rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt természetes önellátást folytassanak. Ez utóbbinak azért van jelentősége, mert a saját fogyasztásra történő kistermelés sok háztartás számára lehetővé teszi az alacsony bérek kiegészítését, a segélyek-járadékok pótlását és így a szegénység enyhítését. (Hangsúlyoznánk, nem meghaladását, csupán enyhítését, és azt is csak akkor, ha az érintett „szegények” képesek megvédeni jóságaikat és terményeiket).

Másfelől az ország területileg is fragmentált állapotokat mutat, ami – nem utolsósorban a hazai beruházások hiányában – fejlődő országokra jellemző „szigetszerű” beruházási gyakorlattal kapcsolatos. A külföldi tőke ugyanis szinte kizárólag az úgynevezett „kapu városokat” keresi fel, ahol a legkedvezőbb beruházási feltételeket, infrastruktúrát, képzett-motivált munkaerőt stb. kínálják számára, ezzel szemben „elkerüli” az

ország más városait és régióit. Így, amíg a beruházások által elért városokban és körzeteikben gazdasági fellendülés következett be, addig a beruházásokat nélkülöző megyékben, térségekben és településeken a gazdaság stagnálása, illetve a leépülés állandósulása figyelhető meg. E folyamatok következményei jól lemérhetők a területi különbségekben. Az adatok szerint már 2005-ben az ország területének alig több mint egytizede (13 %) tartozott a „kiugróan fejlődő” térségek közé és itt élt a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” volt, ahol a népesség közel egynegyede (23%) élt. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy közel 600 ezernyi népesség, amely már akkor is „gettósodó” falusi településeken lakott. (KOVÁCS 2005). A világgazdasági és pénzügyi válság nyomán az elmúlt években a területi különbségek még növekedtek is.

A rendszerváltást követően a munkaerőpiac drámaian összezsugorodott és szegmentálódott. A „kapuvárosok” körzetében a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, magasabb bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat, míg a stagnáló körzetekben a gazdaság alig vagy egyáltalán nem közvetít ilyen kihívásokat. A „krízishelyzetben” lévő térségekben aztán a munkanélküliek túlsúlya miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, így a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak is olyan rosszul keresnek, hogy abból nem képesek magukat és családjukat – nemhogy európai – de „társadalmilag elfogadható” szinten sem eltartani, és a szegénységből kitörni. Aligha meglepő, hogy e térségekben és településeken élők a hivatalos munkavállalást nem tekintik minden körülmények között megoldásnak megélhetési gondjaik kezelésében. A tömeges és tartós munkanélküliség, illetve inaktivitás szükségessé teszi, hogy az állam a „hivatalos” munkaerőpiac mellett működtessen egy „másodlagos” munkaerőpiacot is (pl. közmunka, közhasznú munka), ami – jóllehet a politika napjainkban ezt jelentősen gondolja bővíteni – ebben a formájában alkalmatlan a tartós munkanélkülieket felkészíteni és visszavezetni a „hivatalos” munkaerőpiacra. Alkalmas viszont a marginalizálódott egyéni-családi állapotok tömeges és bővített társadalmi újratermelődésének a „biztosítására”.

A „félperifériás” állapotokat a szociológia polarizált társadalomként írja le. A népesség 5–7 százaléka a hazai erőforrások jelentős része felett rendelkezvén sikeresen tudott integrálódni a globálkapitalizmus világába, mely csoportokat „kiegészít” egy 10–15 százaléknyi „felső-középosztálybeli”. Ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30–35 százaléknyi népesség található, melynek helyzete részben javult, részben romlott, alapvetően azonban nem változott. Legalul pedig durván a lakosság felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált világa – a „nyomorban élőké”, az „átmenetileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb. – található. E rétegek-csoportok részben vagy teljesen kiszorultak a társadalomból, közülük sokan napi megélhetési gondokkal küszködnek, gyerekeik versenyképes iskoláztatásáról képtelenek gondoskodni, munkakultúrájuk erodálódott, megélhetésüket pedig döntően a munkanélküli járadék, a közmunka, az alkalmi munka és a segélyezés köré szervezik. Ők írott jogait sem képesek érvényesíteni, nemhogy aktuális vagy távlatos érdekeiket megfogalmazni és megjeleníteni.

Az „újkapitalizmus” működésének további fontos jellemzője, hogy a munkahely elvesztésének, a lecsúszás és az elszegényedés megszenvedésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az állam-szocialista „alkalmazotti lét” alacsony jövedelmet, de kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. Következésképpen – mint korábban már jeleztük – Magyarországon ugrásszerűen megnőtt a depressziós tünetekről panaszukók aránya: akik úgy érzékelik, hogy nem urai-alakítói saját sorsuknak és kiszolgáltatottan-reménytelenül sodródnak.

A társadalom anarchizáltsága szintén a „félperifériás” állapotok sajátja, melynek egyik megjelenési formája az „államtalanítás” – egyébként racionális – eljárásához kapcsolódott: amikor is a szocialista állam túlhatalmát igyekeztek leépíteni a „normális” szintre, és ennek keretében az állam és más társadalmi intézmények (vállalatok, önkormányzatok, család, oktatás-képzés stb.) köztulajdoni, finanszírozási, munkamegosztási, függőségi stb. kapcsolataikat próbálták újraprendezni a „piaci” viszonyoknak megfelelően. Az új politikai csoportok azonban hamar rájöttek arra is, hogy az „államtalanítás” eszközt ad a kezükbe a privatizáció állami (és más pártok, társadalmi intézmények stb. általi) ellenőrzésének a megakadályozásához. Aztán az is vonzóvá vált számukra, hogy az „államtalanítás” nevében a korábbi egypárti uralom „pártosított társadalmának” szerteágazó intézményrendszerét úgy „építhetik” le, hogy közben azt saját előnyükre újjászervezik. Így néhány év alatt minden valamirevaló pártnak voltak szakszervezetei, szakmai kamarái, vallási tagozatai, „zöldjei”, ifjúsági és nő egyletei, önkormányzati szövetségei, sportklubjai, aztán saját médiavilága (rádiók, televíziók stb.), civilszervezetei, mozgalmi és egyeseknek az utcára hívható szabadcsapatai is, amelyeket a

párt „ellenségeként” kijelölt más pártok, szervezetek, mozgalmak, civilek, de akár nemzetközi intézmények elleni harcukban saját segédcapataikként felhasználnak kormányon és ellenzékben egyaránt. A „demokratikus többpártrendszerben” tehát a társadalom pártosítása ismét realitás, olyannyira, hogy az érdekmegjelenítés minden pártokon kívüli formája ellehetetlenült.

Az a tény, hogy az államot a társadalom szinte minden területéről ki akarta űzni a politikai elit, elvéve tőle olyan feladatokat is, amelyeket más intézmények nem képesek és/vagy nem a „közérdek”, „államérdek” szempontjaitól vezérelve szolgáltatni a társadalomnak, szintén növelte az anarchiát. Mivel az állami feladatokat úgy osztották más intézményekre (pl. önkormányzatok, oktatás, képzés, művelődés, egészségügy, család), hogy az ellátásukhoz szükséges erőforrásokat nem rendelték hozzájuk, így a rendszerben mutatkozó és a politikusok által átmenetnek minősített zavarok viszonylag rövid idő alatt a társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válsággá mélyültek. Ugyanis elégséges források hiányában általánossá vált az intézmények működésének ellehetetlenülése, szolgáltatásaik kínálatának-színvonalának gyors romlása, a feladat- és felelősségáthárítás, a mások rovására történő erőforrasszerzés, továbbá a mindenkire érvényes szabályok helyébe a kijárás, az egyéni elbírálás, az ügyeskedés, az agresszivitás, az erőszak és a bűnbakképzés stb. eljárásai léptek. Az addig a kiszámíthatóságon, a bizalmon és a kölcsönös előnyök és érdekek szem előtt tartásán alapuló intézményi együttműködés a mélypontra zuhant, és ezek helyét a hatalmi helyzet, a párt-, a baráti és egyéb kapcsolatok, és az érdekérvényesítés nyers szabályai vették át.¹²

És amikor a pártok hatalmi érdeke a félperifériás állapotok stabilizálását kívánta meg, akkor az „államtalanítás” helyét szinte észrevétlenül ismét átvette az „állam jogai” visszaállításának a törekvése, így az addig elfeledett olyan fogalmak, mint a „közérdek”, „államérdek”, „nemzeti érdek” alkalmasint más formában – pl. „közjó”, „jó kormányzás” –, de ismét polgárjogot nyertek. Majd a válság időszakában az „állam” közvetlen gazdasági-társadalmi beavatkozása is szalonképessé vált, ideértve a korábban elutasított „államosítás”, vagy a már szétosztott vagyonok-piacok „államilag” levezényelt „újraosztásának” az eljárásait is.

A politika az államigazgatást is anarchizálta: bár egyetlen párt sem vonta kétségbe a weberi-értelemben vett szakbürokrácia fontosságát, kormányváltásonként mégis lefejezték azt. Könnyen belátható, hogy az új politikai elitnek a hatalma megszilárdításához vagy a nemzeti vagyonnak a klientúra kiépítését célzó szétosztásához egy, kizárólag az ő érdekei szerint eljáró, „szolgalelkű” állami és helyi bürokráciára volt és van szüksége. Ugyanis funkcióiból, az ügyintézés szakszerű és átlátható lebonyolítási kényszeréből stb. adódóan az állami és az önkormányzati bürokrácia elvileg rendelkezik a társadalmi és a politikai érdekmegjelenítés és ellenőrzés (pl. „közérdek”) egyfajta lehetőségével, amelyet azonban az új politikai elit nem-kívánatosnak minősített, ezért aztán a „zsákmányelvre” alapozva megszálta azt, és a pártokat kiszolgáló bürokráciákká változtatta. A politikai megbízhatóság ismét alapkövetelménnyé vált – csakhogy most a mindenkor kormányon lévő párt vagy pártok iránti elkötelezettség – a szakszerűség, a kiszámíthatóság, a párt- és klientúra-független elfogulatlanság és a szolgálat, vagyis a már jelzett a „köz- vagy államérdek”, szempontjait szinte teljesen kizárva, és az aktuális pártérdekeknek alávetve.

A négyévenkénti kormány- és/vagy önkormányzati váltások lehetetlenné teszik a bürokráciák folyamatosságának fenntartását, az ügyek továbbvitelét és azonos szempontok szerinti elbírálását, vagy a választók általi átláthatóságát és ellenőrizhetőségét. A pártok a választási győzelmeiket követően viszonylag jól fizető, kényelmes és nyugdíjjal járó állásokat tudnak biztosítani tagjaiknak, aktivistáiknak, támogatóiknak, amelyek a jelenlegi foglalkoztatottság, az alacsony fizetések, az egzisztenciális bizonytalanság stb. viszonyai közt aligha megvetendő lehetőség. A politikusok viszont ezért megbízható és őket kiszolgáló adminisztrációt kapnak cserébe a kormányzás éveire, amelyre nagyon is szükségük van, hiszen ez jeleníti meg a párt- és gazdasági klientúrája érdekeit a privatizációs, reprivatizációs és államosítási eljárások során, illetve a közbeszerzési, a beruházási, a támogatási stb. források megszerzésében, amire ugyancsak szükség van a félperifériás „piacgazdaság” körülményei között. A bürokrácia politikai-uralmi jellege tehát ismét hangsúlyossá vált, és a klientúraépítés egyik fontos csatornájaként működik: megjelentek a „posztmodern komisszárok”, akik a „demokratikus” pártok nevében – a „kommunista diktatúrabeli” elődeikhez hasonlóan – elvégzik a kívánt „tisztogatásokat”.

12. Magyarországon szinte nincs olyan réteg-csoport-intézmény – a pedagógusoktól, a munkanélküliektől, a tűzoltóktól kezdve a leszázalékoltakon, a rendőrökön és az orvosokon át, egészen a bankárokig és a multikig, és persze a Szovjetuniótól az Európai Unióig –, amely ne lett volna valamelyik politikai csoport által bünbaknak kikiáltva.

Látható tehát, hogy hazánkban egy minden szempontból exlexnek tekinthető hatalmi, társadalmi-gazdasági viszonyrendszerben a politikai indítékok, indulatok, szándékok, szerepek, ideológiák, érdekek stb. agresszív keveréke van jelen a rendszerváltás kezdetétől, amely teljesen szabad kezét biztosított az új politikai aktorok számára a rendszerváltás értelmezésében és a teendők kijelölésében. A vázolt légüres térben senkivel sem kellett egyezkedniük e kérdésekben, vagyis nem volt társadalmi-gazdasági kontrolljuk-ellensúlyuk, így, e felkészületlenül hatalmat akaró és szerző, végletesen megosztott, egymást gyűlölő és kiszorítani kívánó politikai csoportosulások túl-hatalomhoz, csoportonként-pártonként az önkényes valóságértelmezés és – csinálás, és a társadalom manipulálásának pártkezekben összpontosuló lehetőségéhez jutottak. Itt minden politikai tényezőnek annyi hatalma volt (és van), amit mások nem tudtak elvitatni tőle, és ehhez olyan eszközöket használt fel, amit hatékonyak talált (agresszivitás, gyűlöletkeltés, bűnbakképzés, lejáratás stb.). Itt a politikai indulatok-szándékok kezdetétől felülírták az írott jogot: az állami-szövetkezeti vagyon széthordása már akkor elkezdődött, amikor még jogszabályok sem voltak rá, aztán a törvényeket teljesen önkényesen, a mindenkori hatalmon lévők pillanatnyi érdekei szerint változtatták-értelmezték, akár visszamenőleg is, és az így keletkezett jogbizonytalanság, „gumi-jogszabályok”, joghézagok stb. tág teret nyitottak az ügyeskedő politikusok és barátai számára.

E végletesen leegyszerűsített rendszerváltó képlet és a gazdasági-társadalmi realviszonyok közt azonban semmiféle megfelelés sem volt. Most csak arra utalnánk, hogy miután az új politikai elit hatalmát alapvetően a globalizációnak köszönhette, ennek kihívásai sem kaptak a realviszonyokkal adekvát megjelenítést, bár azok kezdetétől nagyon is érzékenyen érintették hazánkat. A rendszerváltást „segítő” kapitalista országok e rendszer logikájának megfelelően azonnal versenytársként viselkedtek: a szocialista piacokat elfoglalták, az adósságot nem mérsékeltek, felzárkóztatási programot sem szerveztek (pl. Marshall-segély mintájára), és a privatizáció során az állami vagyon legmodernebb, nemzetközileg versenyképes, azonnali hasznót hajtó, stratégiaileg fontos vagy távlatosan ilyennek ítélt részét kivásárolhatták, miáltal a hazai piac mérvadó szegmenseit is a globalizáció elvei szerint szerveződő vállalat-hálózataik ellenőrzése alá vonták. Vagyis, a rendszerváltók a vázolt körülmények között megtették – mert megtehették – hogy a globalizáció világgazdaságot átstrukturáló új trendjeit ne a magyar társadalmat is kíméletlenül betagoló realitásként, megkerülhetetlen adottságként definiálják, melyhez alkalmazkodnia kell, és, amelyre az országot fel kell felkészíteni: méghozzá nekik, ez az ő felelőségük. Csupán zavaró, alkalmasint ellentmondásos – aktuális érdekei szerint hol minden gondot megoldani képes, hol kellemetlen, hol egyszerre segítő és korlátozó, hol határozottan elítélendő, hol kiűzendő, mert kizsákmányoló és ördögi stb. – külső körülményként mutatta fel időről időre a társadalom számára. Főként, amikor úgy látta, hogy gátolja rendszerváltó ötleteinek, a piacosítás, a privatizáció, a klientúra-építés vagy „igazságtételeinek” a megvalósításában, vagy a hatalmi váltások stb. látványos gyűlölködésekkel tarkított folyamatában. Így aztán elsikkasztották azt a realpolitikai felismerést is, hogy Magyarország elkerülhetetlen integrációja csak akkor lehet sikeres és a versenyképességet javító, ha azt nem valamiféle „szocializmus-kapitalizmus csereként”, differenciálatlan szocializmus-rombolásként, definiálatlan kapitalizmus-építésként, az állami vagyon osztogatása-fosztogatásaként, „történelmi igazságtételként”, klientúra-építésként stb. hajtják végre, hanem a felemás modernizáció átesett magyar „szocializmus” globalizációs-célú válság-menedzseléseként. Ebben mindazokra a versenyképes gazdasági rendszerekre, kutatás-, technológia- és tudásközvetítő potenciálokra, szervezeti tudásokra, termelési-felvásárlási-értékesítési hálózatokra stb. lehetett volna építeni, amelyek a Kádár-kori modernizáció során kiépültek és a globalizáció irányába mutattak, mely alternatívát a hatalomért vetélkedő új politikai elit a jelzett anarchizáltságban szalonképtelenné tett. Ezzel az államszocializmusban kiépült évtizedes élet- és versenyképes, globalizáció-konform, vagy kevés befektetéssel azzá szervezhető gazdasági-társadalmi potenciálokat rombolt le, kótyavetyélt el vagy hagyott veszendőbe menni, miközben ebbeli tevékenysége nyomán a globálkapitalizmussal adekvát versenyképes nemzeti struktúrák és potenciálok alig vagy egyáltalán nem épültek ki a helyükön.

A vázolt eljárások ténylegesen azt jelentették, hogy a különféle politikai csoportok és pártok pillanatnyi érdekei folytonosan felülírták a nemzet távlatos érdekeit, jóllehet a kilencvenes évek második felére már a fejlődő- és a volt szocialista országok „rendszerváltásainak” számos alapkérdése tisztázódott. Például az, hogy a privatizáció állami kontroll nélkül osztogatássá-fosztogatássá vált számos országban – hiszen nem kell mást tenni, mint az állami „vagyonot oda kell adni barátainknak egy kis jutalékért cserébe” – és ezek nyomán „maffia típusú” kapitalizmusok alakultak ki. (STIGLITZ 2004) Vagy az, hogy „ha a kommunizmus kudarca drámai bizonyítéka volt a piaci rendszer felsőbbrendűségének a szocializmussal szemben, Kelet-Ázsia sikere ugyanolyan drámai bizonyítékot szolgáltatott egy olyan gazdaság felsőbbrendűségéről, amelyben az

állam aktív szerepet játszik, szemben az önszabályozó piaccal”. (STIGLITZ 2004) Lehet, hogy ekkor a leg-egyszerűbb és a leghatékonyabb rendszerváltó út az „államszocializmusról” az „államkapitalizmusra” való áttérés volt, amely még politikai elítcserét sem tételez?

Nos, az önjelölt politikai elitcsoportok a „demokráciára”, a „piac mindenhatóságára”, „a történelmi igazságtételre” stb. hivatkozva önértzetesen nem vállalták az ellenőrizhetőbb-hatékonyabb „államkapalista” áttérést, azonban szegyenkezés nélkül vállalták az állam, a társadalom és a politikai ellenfelek által is ellenőrizhetetlen privatizáció, a felhalmozott nemzeti vagyon elherdálása, a rendszerváltó ellentmondások és az anarchizáltság napjainkig tartó fenntartását, még ha a végeredmény egy klientúra-kapitalizmus („maffia típusú”) kapitalizmus lesz is. Vállalták, mert kezdettől világos volt számukra, hogy a hatalom megszerzése és megtartása az állami vagyon saját klientúra részére történő privatizálása nélkül nem lehetséges, és ennek leghatékonyabb eszköze a társadalom anarchizáltságának állandósítása.

KONKLÚZIÓ HELYETT

Úgy gondoljuk, hogy a hazai „félperifériás” társadalom eddig vázolt jellemzői témánk néhány fontos összefüggésére irányítják a figyelmet.

1. Magyarország a rendszerváltást követően nem az ígért-remélt modern, hanem ellenkezőleg, egy pre-modern – „latin-amerikai” típusú – társadalom irányába mozdult el. Az itt uralkodó állapotok jellemzője az, hogy ez a társadalom nem „integrált közösség”, mivel tömegek ki vannak zárva „abból a jólétből és azokból az életésély-opciókból”, amelyek ahhoz szükségesek, hogy együtt haladhassanak a magyar társadalom modernizálódó és az Európai Unió fejlett részével lépést tartani tudó szegmensével. (ANDORKA 1996) A lakosság jelentős részének csalódottságát-kiábrándultságát még érthetőbbé teszi az a tény, hogy a társadalom új mozgásiránya jelentős civilizációs visszalépés még a „felemás” modernizáción átesett kádári-szocializmusvariánshoz képest is, amely egy modern „alkalmazotti társadalom” kiépülése irányába mozgott, mely trend a rendszerváltással nem csupán megtorpant, vagy átmenetileg megakadt, hanem éppenséggel visszajára fordult. (LAKI 2009)
2. A „félperiféria” duális gazdasága, eladósodottsága, tőkehiányos állapota, technológiafüggése, egyensúlyi és a szerkezeti problémái, a naturális önellátás társadalmi elterjedtsége, szélsőségesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalmi jelzik, hogy nem történt felzárkózás a fejlett uniós országok gazdaságaihoz, a széles és jómódú közép-rétegeket magában foglaló társadalmihoz. Pontosabban, hogy Magyarország továbbra is más fejlődési pályán és irányba mozog, mint az Európai Unió „centrum” országai, jóllehet a rendszerváltás egyik fő célja-reménye szerint hazánk két évtizede készült a „fejlett nyugathoz” történő csatlakozásra, és közel egy évtizede tagja is az Uniónak.
3. A vázolt „félperifériás” állapotok egyértelműen legitimációs válságra utalnak. Arra, hogy a rendszerváltást realizáló jobb- és baloldali politikai elitcsoportok és pártok az uralmuk alatt kialakított-kialakult „újkapitalizmust” az eddigi gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi, életminőségbeli, mobilitási, politikai stb. teljesítménye alapján képtelenek hatékony és támogatóndó kapitalista társadalmi-gazdasági modellként felmutatni és a lakossággal elfogadtatni. E teljesítménnyel hasonlóképpen nem lehet a rendszerváltás sikerességét sem alátámasztani, és azt sem, hogy az ezért hozott súlyos „áldozatok” egy versenyképes társadalom kiépülését és a „nemzet érdekét” szolgálták, mint ahogy a politikai elit „felkészültségét” sem tudja hihetővé tenni. Így mindmáig nem alakult ki egy új nemzeti identitás sem, pedig egy ilyen történelmi léptékű – „szocialista-kapalista” – modellváltás természetesen igényelné a nemzeti identitás siker-jegyeivel ellátott újrafogalmazását. Ugyanis a sok „vesztett” és a kevés „nyertest” produkáló, a kiátkozott „szocializmushoz” – vagyis nem csupán a vágyott „jóléti kapitalizmushoz” – képest is premodern irányba elmozduló, a „latin-amerikai” típusú körülményekkel jellemezhető reprodukciós rendszer aligha alkalmas arra, hogy azt sikeres „nemzeti” átalakulásként „adják” el a népnek.
4. Nyilvánvaló az is, hogy a jelzett „félperifériás” állapotok nem véletlenszerű következményei a rendszerváltásnak, vagy nem a hazai piacgazdaság „kialakulatlanságával” kapcsolatos „átmeneti” működésmód zavarairól van szó – mint azt sokan állítják – hanem a magyar újkapitalizmus rendszer-specifikus újratermelődéséről: ez a rendszer csak ebben a dezintegrált, fragmentált és polarizált formában képes reprodukálódni.

5. Mindezt adekvátan mutatja a fiatalok problémaérzékenysége által felrajzolt társadalomkép – melyben a „munkanélküliség” és a „pénztelenség-elszegényedés” jelenségeihez a „létbizonytalanság”, a „kilátástalan, bizonytalan jövő” és a „célталanság” életérzéseit, továbbá a „bűnözés”, az „alkohol” és a „kábitószeres” fogyasztásában megjelenő magatartásformák társadalmi méretű terjedését is társítják –, amely jól leképezi a vázolt „félperifériát”. Ezek pedig olyan jelenségekre utalnak, mint az elidegenedés vagy az anómia: amikor egy társadalomban hirtelen és gyökeresen megváltoznak a létkörülmények, és emiatt tömegek képtelenek megszokott életmódjukat folytatni, az életüket addig szabályozó normák, eljárások és törekvések válnak értelmetlenné, elfogadott értékeik értéktelenné, hiábavalóvá pedig addigi erőfeszítéseik és sikereik. Az új rendszerben („újkapitalizmus”) a politikai ígéretek ellenére tömegek létkörülményei-kilátásai évtizedeken át romlanak, számukra a történelem menete nem a „bűnösből” az „erkölcsös”, a „nyomorból” a „jólét”, az „elnyomásból” a „szabadság”, az „alattvalói létből” az „ön tudatos polgár”, vagy a „kommunista diktatúrából” a (kapitalista) „demokrácia” irányába halad. Vagyis, amikor azt tapasztalják, hogy a rendszerváltó elit által hirdetett ideológiáknak-normáknak-értékeknek nincs valóságfedezete, aligha meglepő, hogy tömegek veszítik el társadalmi tájékozódóképességüket – nem tudják mi az igaz, merre van „előre”, kinek higgyenek stb. – és válnak társadalmilag kiszolgáltatottá és „magányossá”. (Durkheim, Merton)
6. Az a tény, hogy az új politikai elit nem a reálfolyamatok átpolitizálásával foglalkozott, vagy, hogy a különféle jobb- és baloldali csoportok-pártok pillanatnyi érdekei folytonosan felülírták a nemzet távlatos érdekeit stb. nem csupán a társadalom anarchizálódásában öltött testet, de abban is politikai kifejeződést nyert, hogy a „demokráciát” megjelenítő választásokra készült pártprogramok nem a valóságon alapultak, hanem ígervényeken. A lakosság kezdetől érezte ezt – vagyis, hogy az általa megválasztott pártok képtelenek az életkörülményeik, jövedelmeik, elhelyezkedési lehetőségeik stb. javulásáról szóló ígéretek-programjaik realizálására kormányzati helyzetben, sőt a többség egyre romló állapotokat tapasztalt –, így folyamatosan „leváltotta” a regnáló pártokat, és helyükbe az addig ellenzékben lévők közül azokat választotta, amelyekről sorsa jobbra fordulását remélte. E jobb- és baloldali pártok az ezredfordulóra elfogytak anélkül, hogy az ország helyzetében és a lakosság zömének sorsában érzékelhető javulás állt volna be, így a választók számára továbbra is fennmaradt a proteszt szavazás kényszere azon pártok előnyére, amelyek másoknál többet ígértek. Már pedig ígértek a hatalom megszerzése és a klientúra-építése okán, csak hogy eme eljárás megtört az Európai Unióba történt belépést követően, amikor az Unió egyértelművé tette, hogy a pártok Magyarországon ugyan olyan „ígervény-programokkal” győznek, amelyeket a szavazók még elhisznek, azonban a kormányprogramok már nem térhetnek el a gazdasági-pénzügyi realitásoktól és az uniós vállalásoktól, ezeket ellenőrizni és, ha kell, szankcionálni fogja. Az új helyzet súlyát felmérve hangzott el az elhíresült „őszödi-beszéd” a 2006-ban győztes baloldali pártkoalíció kormányfőjének előadásában, beismerve a „nem hívó” szavazók által régóta érzett-sejtett manipulációt, „hazugságról” beszélt. Ebebe látszólag csak ő és a baloldal bukott bele, ténylegesen azonban a rendszerváltó új politikai elit egésze és az általa működtetett „demokrácia” is lelepleződött. Ugyanis a jelzett „beismerés” mindenki számára világossá tette, hogy a pártok „ígervény-programjai” kizárólag egymás legyőzésére, a klientúra érdekei szerinti kiszorítására alkalmasak valamint arra, hogy a társadalmi feszültségeket gyűlöletté transzponálják. A „félperifériás” magyar társadalom időközben a világválsággal súlyosbított gondjainak a kezelésére-megoldására – általánosabban, az ebből a helyzetből való kitörésre és a társadalom új pályára való állítására – nem kínálnak alternatívát.

7. És, akinek ez akkor nem lett világos, annak a 2010-es proteszt szavazáson magát „túlgyőző” jobboldali párt eddigi kormányzási, hatalomgyakorlási, ideológiai stb. teljesítménye világossá tette, hiszen mit sem változtatott e „demokráciadeficiten”, sőt folytatta a társadalom anarchizálását és dezorientálását. Például a „keresztény-nemzeti” kormányprogramját szemrebbenés nélkül alapozta a gyűlölt „liberálisok” gazdagoknak kedvező „egykulcsos adójára”, és hatalomgyakorlásába beemelte a kiátkozott „kommunisták-szocialisták” manipulációjának tartott „olcsó megélhetést” kínáló „rezsicsökkentést”, „államosítást”, vagy a hagyományos bűnbakokon (Szovjetunió, kommunisták, liberálisok stb.) túl a jelenlegi barátait (Európai Unió), a piaci rendszerét működtető szereplőket (pl. multik, bankok), sőt a „szocializmus” után magát az általa is épített „kapitalizmust” szintén felvette az „ellenségképebe”. Az akár szélsőséges, konzervatív, liberális, szocialista és nacionalista ideológiák, értékek, eljárások stb. elegyítését úgy hajtotta végre, hogy közben egyértelművé tette: a rendszerváltás alatt a két háború közti „keresztény-nemzeti” hagyományokra, saját klientúra kiépítését szolgáló privatizációra-reprivatizációra, hatalomgyakorlási módokra stb. szorító kurzust ért, amelynek „demokráciája” is ezzel adekvát. Ez ugyan tiszta beszéd, de nem a magyar válságtársadalom alternatívája.

Mindezeket figyelembe véve semmi meglepőt nem találunk abban, hogy a fiatalok nagy része azért nem megy el szavazni, mert érdekeit egyetlen párt sem jeleníti meg, és nem hisz a pártok eddig is minden realitást nélkülöző igényvénny-programjainak. Vagyis a „demokrácia” nem tényleges politikai alternatívák közti választást jelent hazánkban, hanem pártok és uralmi stílusok-eljárások köztit. A fiatalok ugyanis magukra maradtak, a „nem hívő” választók tömegei elveszítették politikai tájékozódóképességüket, tanácstalanok, és kiszolgáltatottan sodródnak – az országgal együtt – a hatalomtechnikai játszmák hullámverésében.

Mint ahogy 1993-ban leírtuk:

Nagy létszámú, a pályájukat és egyéni életüket frusztráltan kezdő, létbizonytalanságban élő, helyzetükből kiutat kereső stb. fiatalok tömegeit a demokrácia veszélyeztetése nélkül nem lehet így magukra hagyni. Ugyanis, ha ezek a tömegek nem találják a kiutat a demokrácia szabályait elfogadó és betartó érdekvédelmi és politikai szféra irányában, akkor más irányban fogják keresni, és akivel találkozni fognak, az nem feltétlenül lesz a demokrácia híve és barátja. (LAKI 1993, 111).

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1996): A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, *Századvég*, új évfolyam 1., 1996. nyár.
- Bayer József (2009): A rendszerváltásról két évtized múltán, In: Bayer József–Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve*, MTA Politikai Tudományok Intézete–L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Emil Durkheim (1967): Az öngyilkosság, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc (2004) *Irányváltás a társadalompolitikában, Magyar jelentésanyagok*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Laki László (1999) *Esélyek és orientációk – fiatalok az ezredfordulón*, Okker Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gazsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán (2008) *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Hülvély István (1994) A politikai elit és az „anarchizált” társadalom, *Valóság*, 1994/2. sz.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (2008) Hogyan teremthető politikai közösség egy individualista társadalomba? *Századvég*, Új évfolyam 50. szám. 2008/4.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996. ősz.
- Kornai János (2007) Mit jelent a rendszerváltás? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, 2007/7. sz.
- Kovács Katalin (2005) Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, In: Bognár László–Csizmady Adrienne–Tamás Pál–Tibori Timea szerk. *Nemzetfelfogások-Falupolitikák*, UMK—MTA SZKI, Budapest.
- Laki László (1993): *Ifjúsági munkanélküliség*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Laki László (2009): *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laky Teréz (1996): *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok*, Figyelő Kiadó, Budapest.
- Leopold Lajos (1917) Szinleltkapitalizmus (1914-1917), In. uő. *Elmélet nélkül, (Gazdaságpolitikai tanulmányok)*, Budapest-Szekszárd.
- Lévai Imre (2009) Átmenet, átalakulás, alkalmazkodás, In: Bayer József–Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve*, MTA Politikai Tudományok Intézete–L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Ránki György (1987) A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10. sz.
- Robert K Merton (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Róna Dániel – Szabó Andrea (2014): A kutatás módszertana. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók 2014. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.* Szeged, Belvedere Meridionale. 15–24.
- Stiglitz Joseph (2004): Előszó a 2001. évi kiadáshoz. In: Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, 2004
- Szabó Andrea – Kern Tamás (2010) A szakmai képzésben résztvevők értékpreferenciái és politikai rokonszenvai – kvantitatív megközelítés, *Új Ifjúsági Szemle*, VIII, évf. 3. szám, 2010 ősz.
- Szabó Andrea – Kern Tamás: A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) *Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010* Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2011. pp. 37–80.
- Szabó Andrea (2013): *A magyar egyetemisták és főiskolások Magyarországon. Gyorsjelentés (2. hullám)*. Budapest, ID Research Kft./Publikon Kiadó.
- <http://aktivfiatalok.hu/wp-content/uploads/2013/07/Gyorsjelent%C3%A9sv.pdf>
- Szabó Andrea (2014): A kutatás módszertana. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionális lázadó hallgatók II.* Szeged, Belvedere Meridionale.
- Szabó Ildikó (1991) *Az ember államosítása – Politikai szocializáció Magyarországon*, Budapest, Tekintet Könyvek.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*, Minoritás Alapítvány, Budapest,
- Szabó Miklós (2001) A politikai szocializáció, In: Kéri László (szerk.) *Societas Politika – Fejezetek a politikai szociológia köréből*, Miskolc.
- Szelényi Iván – Gi Eyal – Eleanor Townsley (1996) Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai, I-II. *Politikatudományi Szemle*, 1996/2–3.